



Civil Liability for Cyber Damages in Imamiyyah Jurisprudence and the Role of Insurance

Atie Moghadamfar¹, Maryam Saifikar²

¹Assistant Professor, Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of refah, Tehran, Iran.

²Master's degree, Department of Jurisprudence and Islamic Law. Faculty of refah. , Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

KEYWORDS:

Causes of Liability
(*Mawājib al-Ḍamān*)

Civil Liability
Cyber losses
Cyber Insurance

Imami (Imamiyyah)
Jurisprudence

BACKGROUND AND OBJECTIVES: The rapid expansion of cyberspace has given rise to unprecedented digital threats that fundamentally challenge traditional civil liability frameworks rooted in tangible interactions. Incidents such as large-scale data breaches, destructive ransomware attacks, and sophisticated cyber intrusions have become pervasive, with some causing losses of hundreds of millions of dollars, underscoring the urgent need to redefine liability and compensation in the digital age. While existing research has explored cyber law, insurance, and liability separately, a critical gap remains: the absence of a systematic analysis of how the Imamiyyah jurisprudential system, specifically its doctrine of “Causes of Liability” (*Mawājib al-Ḍamān*), can form an indigenous foundation for civil liability and cyber insurance. This study aims to fill this gap by proposing a jurisprudentially-grounded model for a “New Civil Liability” in cyberspace, examining the extent to which *Mawājib al-Ḍamān* rules provide the necessary Sharia-compliant basis for determining liability and compensation for cyber harms, and how they can be integrated with cyber insurance.

METHODS:

This research employs a descriptive-analytical and comparative approach, systematically interpreting the foundational principles of Imamiyyah liability rules *Itlāf* (direct causation of loss), *Tasabbub* (indirect causation through negligence), *Ḍamān al-Yad* (liability through unauthorized possession), *Ghurūr* (deception), and *Lā Ḍarar* (prohibition of harm) and applying them to contemporary cyber incidents and insurance mechanisms. Data collection was carried out through extensive library research encompassing primary Imamiyyah jurisprudential sources spanning a study period from 1600 to 2025, from foundational 17th-century works to the most recent scholarly contributions in 2025. The analytical procedure proceeded through four interconnected stages employing deductive reasoning and systematic content analysis: first, jurisprudential analysis establishing the property status (*māliyyah*) of digital assets as a precondition for liability and insurance; second, identification and classification of major cyber threats and assessment of their insurability; third, direct application of each of the five core rules of *Mawājib al-Ḍamān* to concrete

cyber harm scenarios; and fourth, jurisprudential analysis of cyber insurance grounded in the theories of naql al-dhimma (transfer of obligation) and Ḍamān al-Yad.

FINDINGS: The study yields four principal findings demonstrating the inherent adaptability of Imamiyyah jurisprudence. First, digital assets including software, databases, and electronic records satisfy the flexible jurisprudential criterion of māliyyah (property qualification) due to their demonstrable economic value, market exchangeability, and rational desirability, rendering them valid subjects for insurance contracts and liability rules. Second, core liability rules are directly applicable to cyber harms: Itlāf covers data destruction and deprivation of access, as in ransomware encryption; Tasabbub addresses negligence in cybersecurity, holding service providers liable when their omissions enable attacks; Ḍamān al-Yad governs unauthorized access, copying, or dissemination of data as wrongful dominion over another's property; and Ghurūr provides a two-sided foundation for utmost good faith in cyber insurance, obligating full disclosure by the insured and prohibiting misleading representations by the insurer. Third, the overarching principle of Lā Ḍarar furnishes a broad basis for liability extending beyond material losses to immaterial harms including privacy violations, reputational injury, and disruption of critical services. Fourth, cyber insurance is reconceptualized as an institutionalized mechanism of naql al-dhimma, operationalizing the jurisprudential duty to compensate loss and providing solid Sharia-based legitimacy for cyber insurance as permissible risk transfer.

CONCLUSION: This research articulates a coherent model for a “New Civil Liability” regime in cyberspace firmly rooted in Imamiyyah jurisprudence. It demonstrates that the classical system of Mawājib al-Ḍamān, through dynamic interpretation (ijtihād), offers a precise, flexible, and comprehensive framework for attributing responsibility and ensuring compensation in the digital realm. The model provides three interrelated contributions: a vital indigenous doctrinal basis for legislators drafting cyber liability laws; a reasoned analytical tool for the judiciary in adjudicating cyber disputes; and a practical template for designing Sharia-compliant cyber insurance products. By establishing this jurisprudential foundation, the research contributes to national cyber risk management strategies and facilitates the emergence of a legitimate, efficient, and equitable cyber insurance market in Iran. The findings underscore the enduring relevance and adaptive capacity of Imamiyyah legal heritage in addressing the most pressing challenges of the digital era, bridging the gap between classical Islamic legal scholarship and contemporary governance needs. This research constitutes a foundational and necessary step intended to catalyse further studies employing Islamic jurisprudence in the formation of just and effective legal systems that are capable of responding to emerging technological developments.



مسئولیت مدنی خسارات ناشی از فضای سایبر در فقه امامیه و نقش بیمه در جبران آن

عطیه مقدم فر^۱، مریم صیفی کار^۲

^۱ استادیار، گروه فقه حقوق اسلامی، دانشکده رفاه، تهران، ایران.

^۲ کارشناسی ارشد، فقه و حقوق اسلامی، دانشکده رفاه، تهران، ایران.

چکیده

پیشینه و اهداف: گسترش سریع فضای سایبر تهدیدات دیجیتال بی سابقه‌ای مانند نشت داده‌ها و حملات باج‌افزاری را پدید آورده که نظام‌های سنتی مسئولیت مدنی را با چالش اساسی مواجه کرده است. این حوادث که برخی صدها میلیون دلار خسارت به بار آورده‌اند، ضرورت بازتعریف مبانی مسئولیت و جبران خسارت را آشکار می‌کنند. با وجود پژوهش‌های موجود در حقوق سایبر، بیمه و مسئولیت، خلأ اساسی در تحلیل نظام‌مند ظرفیت آموزه‌های «موجبات ضمان» فقه امامیه برای ایجاد بنیانی بومی جهت مسئولیت مدنی و بیمه سایبری مشهود است. این مطالعه با هدف پر کردن این خلأ، چارچوبی فقه‌بنیان برای «مسئولیت مدنی نوین» در فضای سایبر پیشنهاد کرده و پرسش اصلی آن است که قواعد موجبات ضمان چگونه می‌توانند مبنای نظری و شرعی مسئولیت و جبران خسارات سایبری را فراهم آورده و با بیمه سایبری تلفیق شوند.

کلمات کلیدی:

موجبات ضمان
مسئولیت مدنی
خسارات سایبری
بیمه سایبری
فقه امامیه

روش‌شناسی: این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی، قواعد مسئولیت امامیه شامل اتلاف (ایجاد مستقیم زیان)، تسبیب (ایجاد غیرمستقیم زیان با تقصیر)، ضمان ید (مسئولیت ناشی از تصرف غیرمجاز)، غرور (فریب) و لاضرر (منع ایراد ضرر) را تفسیر و بر رخدادهای سایبری معاصر تطبیق داده است. داده‌ها از مطالعه کتابخانه‌ای منابع اولیه فقه امامیه در بازه ۱۶۰۰ تا ۲۰۲۵ میلادی، گردآوری شده است. فرآیند تحلیل با استدلال قیاسی در چهار مرحله پیش رفته: نخست، اثبات مالیت دارایی‌های دیجیتال به عنوان پیش شرط مسئولیت و بیمه؛ دوم، شناسایی و طبقه‌بندی تهدیدات سایبری

و ارزیابی بیمه‌پذیری؛ سوم، تطبیق مستقیم قواعد پنج‌گانه بر مصادیق عینی خسارت سایبری؛ و چهارم، تحلیل فقهی بیمه سایبری مبتنی بر نظریات نقل ذمه (انتقال تعهد) و ضمان ید. یافته‌ها: این مطالعه چهار یافته اصلی دارد. نخست، دارایی‌های دیجیتال مانند نرم‌افزارها و پایگاه‌های داده با احراز مالیت، موضوع معتبری برای بیمه و قواعد ضمان محسوب می‌شوند. دوم، قواعد اصلی مستقیماً بر خسارات سایبری اعمال می‌شوند: اتلاف، نابودی و محروم‌سازی از دسترسی داده‌ها را پوشش می‌دهد؛ تسبیب، تقصیر در امنیت سایبری و مسئولیت ارائه‌دهندگان خدمات را در پی ترک فعل تبیین می‌کند؛ ضمان ید، دسترسی یا انتشار غیرمجاز داده‌ها را استیلا بر مال غیر می‌داند؛ و غرور، بنیانی برای حسن نیت در بیمه سایبری فراهم می‌کند. سوم، لاضرر مبنایی گسترده برای جبران خسارات غیرمادی چون نقض حریم خصوصی، آسیب به شهرت و اختلال خدمات ایجاد می‌کند. چهارم، بیمه سایبری به‌عنوان سازوکاری مبتنی بر نقل ذمه، تکلیف جبران خسارت را عملیاتی کرده و مشروعیت شرعی می‌یابد.

نتیجه‌گیری: این پژوهش چارچوبی منسجم و ریشه‌دار در فقه امامیه برای مسئولیت مدنی نوین در فضای سایبر ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که نظام کلاسیک موجبات ضمان، با تفسیر پویا (اجتهاد)، چارچوبی دقیق و انعطاف‌پذیر برای نسبت دادن مسئولیت و جبران خسارت در قلمرو دیجیتال عرضه می‌کند. رهیافت پیشنهادی سه دستاورد به‌هم‌پیوسته دارد: مبنایی بومی برای قانون‌گذاران در تدوین قوانین مسئولیت سایبری؛ ابزاری تحلیلی برای قوه قضاییه در دعاوی سایبری؛ و مبنایی عملی برای طراحی بیمه‌نامه‌های سایبری منطبق با شریعت. این پژوهش با استوار ساختن این بنیان فقهی، به توسعه بازار مشروع و کارآمد بیمه سایبری در ایران و پر کردن شکاف میان دانش حقوقی کلاسیک اسلامی و نیازهای حکمرانی معاصر کمک می‌کند.

مقدمه

گسترش پرشتاب فضای سایبر و تنوع تهدیدات نوینی مانند نقض داده‌ها و حملات باج‌افزاری، چارچوب‌های سنتی مسئولیت مدنی را با چالشی بی‌سابقه مواجه ساخته است (Fawzi, 2019). شواهد تجربی نشان می‌دهد که نقض داده‌ها و حوادث امنیتی سایبری به پدیده‌ای فراگیر و پرهزینه تبدیل شده‌اند و برخی از آن‌ها خساراتی در مقیاس صدها میلیون دلار به بار آورده‌اند (Romanosky et al., 2019). این تحول، بازتعریف مبانی مسئولیت‌پذیری و جبران خسارت در عصر دیجیتال را به ضرورتی اجتناب‌ناپذیر تبدیل کرده است.

این ضرورت، هنگامی جدی‌تر می‌شود که بدانیم حتی در سنتی‌ترین حوزه جبران خسارت، مانند مسئولیت ناشی از حوادث رانندگی، نظام حقوقی ایران با چالش‌های بنیادین در تبیین مبنای و شمول جبران (از جمله ابهام در ماهیت دیه و خسارات مازاد) دست به گریبان است (راستبد و همکاران، ۱۴۰۴).

در سطح جهانی، بیمه خسارات و حوادث ناشی از فضای سایبر به عنوان یکی از سازوکارهای نهادی مدیریت و توزیع ریسک مطرح شده است؛ پژوهش‌ها نشان می‌دهند که صنعت بیمه می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای سطح امنیت سایبری و جبران خسارات بنگاه‌ها، به‌ویژه بنگاه‌های کوچک و متوسط، ایفا کند (Woods & Simpson, 2024). با این حال، شواهد موجود نشان می‌دهد که اقتصاد ایران فاقد یک بازار توسعه‌یافته و کارآمد در این حوزه است (عبدی و کلانتری، ۱۴۰۳).

مطالعات تطبیقی، ضعف ساختاری نظام بیمه‌ای ایران در حوزه‌هایی مانند بلایای طبیعی را ناشی از چالش‌هایی چون ابهام در پوشش و دشواری اثبات خسارت می‌دانند (مولایی، ۱۴۰۴).

با وجود انجام پژوهش‌های پیشین در حوزه بیمه فضای مجازی، یک خلأ نظری و عملی بنیادین همچنان پابرجاست. مطالعات اولیه عمدتاً به جنبه‌های توصیفی - حقوقی این حوزه پرداخته‌اند، برای نمونه، صادقی و امینی (۱۳۹۳) به تحلیل حقوقی بیمه در تجارت الکترونیکی پرداخته‌اند. برخی پژوهش‌ها نیز به تبیین مفهوم و ضرورت بیمه سایبری در بازار ایران اختصاص یافته‌اند (السان و همکاران، ۱۳۹۵). تحلیل‌های اقتصادی نیز به بررسی موانع شکل‌گیری و توسعه بازار بیمه خسارات سایبری پرداخته‌اند (عبدی و کلانتری، ۱۴۰۳). مرور نظام‌مند پژوهش‌ها نشان می‌دهد که پیچیدگی ریسک‌های سایبری، فقدان دانش تخصصی و ساختارهای قراردادی پیچیده، مانع اصلی مشارکت فعال بنگاه‌ها در بازار بیمه خسارات سایبری است و توسعه کارآمد این بازار مستلزم وجود چارچوب‌های ارزیابی ریسک و مداخلات نهادی و سیاست‌گذارانه دولت است (Adriko & Nurse, 2024). علاوه بر این، بررسی محتوای واقعی قراردادهای بیمه و شیوه قیمت‌گذاری ریسک سایبری نشان می‌دهد که با وجود ادبیات نظری گسترده، شفافیت اندکی درباره حدود پوشش، استثنائات و مبانی ارزیابی خسارت وجود دارد. موضوعی که حتی از منظر بیمه‌گران نیز چالشی اساسی تلقی می‌شود (Romanosky et al, 2019).

مرور پیشینه فوق نشان می‌دهد یک پرسش بنیادین بی‌پاسخ مانده است، پژوهش‌های موجود عمدتاً نهاد بیمه را به عنوان یک ابزار مالی داده‌شده تلقی کرده و به مبانی هنجاری و مشروعیت آن در نظام حقوقی برآمده از فقه امامیه نپرداخته‌اند. این غفلت زمانی چالش‌برانگیزتر می‌شود که ماهیت خاص خسارات سایبری را در نظر بگیریم، خساراتی غیرمادی، پیچیده و چندلایه و این در حالی است که قواعد سنتی ضمان در فقه برای دنیایی ملموس و مادی تدوین شده‌اند. این شکاف میان چارچوب کهن ضمان و موضوع نوین سایبر، مسئله محوری این پژوهش را شکل می‌دهد آیا نظام موجبات ضمان در فقه امامیه توانایی پاسخگویی به این نوع خسارات را دارد و می‌تواند مبنایی منسجم برای جبران آن‌ها، از جمله از طریق نهاد بیمه، فراهم آورد؟

این پژوهش در سه محور اصلی سامان یافته است. محور نخست به پایه‌ریزی نظریه مسئولیت مدنی در محیط سایبر اختصاص دارد امری که، مستلزم تصدیق مالیت دارایی‌های دیجیتال است. این محور با بهره‌گیری از چارچوب‌های موجود، از جمله احراز مالیت داده‌ها (بهمن‌پوری و همکاران، ۱۳۹۳) و شناسایی خلأهای حقوقی در مواجهه با پدیده‌های نوپدید (کاظمی و بنائی اسکویی، ۱۳۹۸)، فراتر رفته و با اتکا به نظام موجبات ضمان، به انسجام‌بخشی و تطبیق این مبانی با ویژگی‌های خاص فضای سایبر می‌پردازد. محور دوم معطوف به تبیین و توجیه فقهی نهاد بیمه به عنوان مکانیسم نهادی برای انتقال ریسک خسارات ناشی از فضای سایبر است، به گونه‌ای که بیمه نه صرفاً یک ابزار مالی، بلکه سازوکاری نهادی برای مدیریت و جبران خسارت تلقی می‌شود. در نهایت، محور سوم، ارائه پیشنهاداتی است که می‌تواند یافته‌های نظری پژوهش را به سیاست‌های قانون‌گذاری و چارچوب‌های عملیاتی قراردادهای تبدیل کند، به نحوی که هم قابلیت اجرا در محیط واقعی و هم پشتوانه نظری-فقهی لازم را داشته باشد.

هدف اصلی این پژوهش، واکاوی ظرفیت‌های نظام موجبات ضمان برای بنیان‌گذاری مسئولیت مدنی نوین و تبیین چارچوب فقهی لازم برای بهره‌گیری از نهاد بیمه در جبران خسارات ناشی از فضای سایبر است. بر همین اساس، پرسش محوری پژوهش آن است که قواعد فقهی موجبات ضمان تا چه اندازه می‌توانند مبنای تئوریک و شرعی لازم برای تعیین مسئولیت و جبران خسارات سایبری را فراهم آورند و چگونه می‌توان آن‌ها را با نهاد بیمه تلفیق کرد. فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که این قواعد، با تفسیری پویا، نه تنها قابلیت پوشش اغلب خسارات سایبری را دارند، بلکه می‌توانند چارچوب فقهی و نظری لازم برای طراحی و اجرای بیمه سایبری را نیز فراهم سازند.

مبانی نظری پژوهش

این پژوهش، چارچوب نظری خود را بر دو رکن اساسی و به هم پیوسته از فقه امامیه استوار می‌سازد، اصل مالیت و شمول آن بر دارایی‌های دیجیتال و چارچوب کلان مسئولیت مدنی مبتنی بر نظام موجبات ضمان که زنجیره منطقی تحلیل مسئولیت مدنی و بیمه‌پذیری در فضای سایبری را تشکیل می‌دهند.

۱. اصل مالیت و شمول آن بر دارایی‌های دیجیتال

پیش شرط هرگونه سخن از ضمان، مسئولیت و قرارداد (از جمله عقد بیمه)، احراز «مال» بودن موضوع مورد نظر است. در فقه امامیه، مالیت مفهومی است که ریشه در عرف و خرد جمعی عقلا دارد. معیار کلیدی برای تحقق مالیت، وجود منفعت مقصوده و مورد رغبت نزد عقلاء است (انصاری، ۱۴۱۰ق). این منفعت می‌تواند مادی یا معنوی، مستقیم یا غیرمستقیم باشد. با این حال، پذیرش عرفی به تنهایی کافی نیست؛ شرط تکمیلی، عدم وجود ممنوعیت شرعی (حرمت) در بهره‌برداری از آن شیء است. به عبارت دیگر، شارع مقدس می‌تواند آثار مالیت (مانند صحت معامله یا ضمان) را برای اموری که عرفاً مال محسوب می‌شوند، سلب نماید (خمینی، ۱۳۹۲). این نگاه دو سطحی، انعطاف پذیری قابل توجهی را در شناخت اموال نوین ایجاد می‌کند. بر این اساس، دارایی‌های دیجیتال (از جمله داده‌ها، نرم‌افزارها و پایگاه‌های اطلاعاتی) که در اقتصاد امروز دارای ارزش اقتصادی مسلّم و قابلیت مبادله هستند، به شرط عدم وجود حرمت خاص، واجد وصف مالیت شناخته می‌شوند (بهمن‌پوری و همکاران، ۱۳۹۳؛ مشیری، ۱۴۰۳). احراز این مالیت، سنگ بنای ورود این دارایی‌ها به قلمرو قواعد ضمان و متعاقباً، قراردادهای بیمه‌ای است.

با این حال، برای انعقاد یک قرارداد بیمه مشروع و دور از مخاطره اخلاقی، صرف احراز مالیت کافی نیست؛ بلکه وجود «نفع قابل بیمه» برای بیمه‌گذار در حفظ موضوع بیمه ضروری است. این اصل که در حقوق بیمه‌های پیشرفته (به ویژه بیمه عمر) قاعده‌ای آمره و مرتبط با نظم عمومی تلقی می‌شود، مانع از شرط‌بندی بر زیان دیگران و ایجاد انگیزه برای ایراد خسارت عمدی می‌گردد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۷). در حوزه بیمه سایبری، این نفع می‌تواند به صورت منفعت اقتصادی مستقیم مالک یا متصرف قانونی در حفظ تمامیت و دسترس‌پذیری دارایی دیجیتال خود تعریف شود. غفلت قانون بیمه ایران از تصریح به این شرط اساسی، لزوم توجه به آن در طراحی الگوی بومی بیمه سایبری را دوچندان می‌سازد.

۲. چارچوب کلان مسئولیت مدنی (نظام موجبات ضمان)

پس از احراز مالیت، نوبت به تعیین مسئول و ضامن در صورت ورود خسارت می‌رسد. چارچوب تحلیل این مسئولیت در پژوهش حاضر، نظام منسجم «موجبات ضمان» در فقه امامیه است. این نظام مجموعه‌ای به هم پیوسته از قواعد مسئولیت‌زاست که با تکیه بر علل و اسباب ایجاد خسارت، به تبیین چگونگی انتساب مسئولیت و جبران می‌پردازد. هسته مرکزی این نظام را قواعدی چون اتلاف (مسئولیت ناشی از تلف مستقیم مال)، تسبیب (مسئولیت ناشی از سبب‌سازی غیرمستقیم و ایجاد زمینه خسارت)، ضمان ید (مسئولیت ناشی از تصرف و استیلا بر مال غیر)، قاعده لاضرر (اصل عام منع ایراد ضرر اعم از مادی و معنوی) و قاعده غرور (ضمان ناشی از فریب و ایجاد اعتماد کاذب) تشکیل می‌دهند. (عاملی جبعی، ۱۴۲۷ق؛ حلی، ۱۴۰۸ق)

ویژگی ممتاز این چارچوب، ایستایی در اصول و پویایی در تطبیق است. این قواعد با حفظ هسته ثابت خود که عمدتاً بر مفاهیم عرفی مانند «تلف»، «سبب» و «ضرر» استوارند از قابلیت تفسیر اجتهادی و انطباق با شرایط متغیر و مصادیق نوین برخوردارند. این همان ظرفیتی است که امکان بازخوانی آن‌ها را برای ساماندهی مسئولیت در فضای پیچیده و ناملموس سایبری فراهم می‌سازد. در واقع، نظام موجبات ضمان نه مجموعه‌ای از احکام جزئی، که ابزاری تحلیلی برای استنباط حکم مسئولیت در موقعیت‌های جدید است.

این دو رکن نظری احراز مالیت دارایی‌های سایبری و تحلیل مسئولیت از طریق نظام موجبات ضمان در پیوند با یکدیگر، اساس منطقی این پژوهش را شکل می‌دهند. در ادامه، با به کارگیری این چارچوب در روش‌شناسی تحقیق، چگونگی انطباق این اصول کلی بر مصادیق عینی خسارات سایبری و تبیین فقهی نهاد بیمه سایبری نشان داده خواهد شد.

مروری بر پیشینه پژوهش

ادبیات موجود در مواجهه با مسئولیت مدنی و جبران خسارت در فضای سایبر را می‌توان در منظومه‌ای از رویکردهای تخصصی و میان‌رشته‌ای بررسی کرد. در کانون مباحث فقهی، پژوهش‌هایی مانند مطالعه (بهمن‌پوری و همکاران، ۱۳۹۳) با اثبات «مال بودن داده‌های رایانه‌ای» بر اساس ملاک‌های فقه امامیه، و پژوهش (سادات مصطفوی و پیکاری، ۱۳۹۶) در بسط ظرفیت قاعده لاضرر به خسارات نوپدید، سنگ‌بنای نظری ضروری را فراهم ساخته‌اند. با این حال، این مطالعات عموماً معطوف به تحلیل یک قاعده یا یک مفهوم خاص بوده و از ارایه نگاهی کل‌نگر به «نظام موجبات ضمان» به مثابه چارچوبی یکپارچه برای مسئولیت مدنی در عصر دیجیتال بازمانده‌اند.

در حالی که پژوهش‌های فقهی بیشتر بر مبانی نظری متمرکزند، ادبیات حقوقی و مدیریت ریسک به جنبه‌های عملی و سیاستی بیمه سایبری پرداخته‌اند. در سطح بین‌المللی، مطالعاتی چون مرور نظام‌مند آدریکو و نرس (Adriko & Nurse, 2024) نقش بیمه سایبری را در جبران مالی و ارتقای امنیت، به‌ویژه برای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط، حیاتی دانسته‌اند. در همین راستا، پژوهش وودز و سیمپسون (Woods & Simpson, 2017) چارچوبی برای تحلیل تعامل میان سیاست‌های عمومی و بیمه سایبری ارائه نموده و بر لزوم طراحی مکانیسم‌های کارآمد انتقال ریسک تأکید کرده‌اند.

در حوزه داخلی نیز پژوهش‌هایی به تبیین مفهومی و بررسی امکان‌سنجی این بیمه پرداخته‌اند؛ برای نمونه، السان و همکاران (۱۳۹۵) با تأکید بر مخاطرات نوین فضای مجازی و ضرورت پاسخ به نیازهای بازار فناوری اطلاعات، به تشریح مفهوم، ضرورت، انواع قابل ارائه و شرایط عمومی بیمه مسئولیت و خسارت‌های وارده در فضای مجازی در ایران همت گمارده‌اند. همچنین، مطالعاتی مانند صابری (۱۳۹۹) به شناسایی موانع و معیارهای بیمه‌پذیری این ریسک‌ها پرداخته‌اند. افزون بر این، حسن‌پور و اولوخانی (۱۴۰۰) چالش‌های

پیش‌روی بیمه سایبری در ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. با این همه، این دسته از مطالعات عمدتاً توصیفی - کاربردی بوده و از پرداختن به این پرسش بنیادین که مبانی هنجاری و مشروعیت این نهاد نوظهور در نظام حقوقی برآمده از فقه چیست، غفلت ورزیده‌اند.

برای درک ابعاد گسترده مسئله، نمی‌توان از پژوهش‌های کلان‌نگر میان‌رشته‌ای چشم پوشید. از یک سو، تحلیل‌های جامعه‌شناختی مانند مطالعه Fawzi (2019) تهدیدات سایبری را پدیده‌ای چندبعدی ترسیم کرده که پاسخ حقوقی منسجم و قوی می‌طلبد. از سوی دیگر، رویکردهای مقاصدی، مانند پژوهش Al-Bashir Muhammad (2021) ضرورت مدیریت ریسک سایبری را در راستای حفظ ضروریات پنج‌گانه شریعت و تأمین عدالت جبرانی قرار داده‌اند. این نگاه‌های فراتر از فقه و حقوق، اگرچه «چرایی» اقدام را به شکلی قانع‌کننده توضیح می‌دهند، اما در تبدیل این چرایی به چگونگی عملیاتی در قالب نهادهای دقیق حقوقی و قراردادی (مانند مسئولیت مدنی و بیمه) وارد نمی‌شوند. در نقطه تلاقی فقه و حقوق موضوعه، مطالعات تطبیقی مانند پژوهش کاظمی و بنایی اسکویی (۱۳۹۸) نشان داده‌اند که نظام مسئولیت مدنی در حقوق ایران آمیزه‌ای از مبانی فقهی و اروپایی است و در برخورد با پدیده‌های نوین خلأهایی دارد که قواعد فقهی پویا می‌توانند آن را پر کنند (کاظمی و بنایی اسکویی، ۱۳۹۸).

علاوه بر این، رویکرد غالب در ادبیات موجود، معطوف به مبانی ماهوی مسئولیت بوده و به چالش‌های مهم شکلی و دادرسی در مسیر جبران عملی خسارت توجه کافی ننموده است. برای نمونه، تفکیک انعطاف‌ناپذیر دعاوی مدنی و کیفری جبران خسارت در بستر نظام بیمه‌ای که می‌تواند به تعویق، تعارض آراء و نقض غرض جبران سریع و کامل بینجامد از جمله موانعی است که در واکاوی پیوند نهاد بیمه با نظام مسئولیت مدنی کمتر مورد توجه قرار گرفته است (افکار و خدابخشی، ۱۴۰۲). این غفلت از بُعد شکلی مسئله، لزوم در نظرگیری همزمان ابعاد ماهوی و رویه‌ای در طراحی هر الگوی نوین مسئولیت از جمله الگوی پیشنهادی حاضر برای فضای سایبر را پررنگ می‌سازد. با این حال، هیچ‌یک از این مطالعات تطبیقی، این رسالت را در قلمرو مشخص فضای سایبر و با هدف معطوف به تأسیس نهاد بیمه سایبری به انجام نرسانده‌اند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با هدف واکاوی ظرفیت‌های نظام منسجم «موجبات ضمان» در فقه امامیه برای تبیین مسئولیت مدنی نوین در حوزه سایبری و مشروعیت بخشی فقهی به نهاد نوظهور بیمه سایبری انجام شده است. پرسش محوری آن این است که قواعد فقهی موجبات ضمان تا چه اندازه می‌توانند مبنای تئوریک و شرعی محکمی برای تعیین دقیق مسئولیت و جبران خسارات ناشی از تهدیدات سایبری قرار گیرند و چگونه می‌توان آنها را با نهاد بیمه سایبری به طور عملی تلفیق نمود. فرضیه پژوهش بر این استوار است که قواعد مذکور با تفسیری پویا و منطبق با مقتضیات زمان، نه تنها قابلیت پوشش اغلب خسارات سایبری را دارند، بلکه می‌توانند مشروعیت و چارچوب فقهی لازم برای طراحی و اجرای بیمه سایبری به عنوان ابزار اصلی انتقال ریسک را فراهم آورند.

برای آزمودن این فرضیه، از روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی بهره گرفته شد. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای متون فقهی امامیه (با تمرکز بر قواعدی چون اتلاف، تسبیب، ضمان ید، غرور و لاضرر) و همچنین قوانین مسئولیت مدنی در حقوق موضوعه ایران و ادبیات حقوق بیمه گردآوری شد. تحلیل داده‌ها در چهار مرحله به هم پیوسته و با منطق استنباطی و مقایسه نظام‌مند پیش رفت. این مراحل عبارتند از: ۱. تحلیل و احراز مالیت دارایی‌های سایبری به عنوان پیش شرط ضمان؛ ۲. شناسایی، طبقه‌بندی و بررسی بیمه‌پذیری تهدیدات سایبری؛ ۳. تطبیق قواعد فقهی موجبات ضمان بر مصادیق سایبری (هسته مرکزی تحلیل)؛ ۴. تبیین بیمه سایبری در چارچوب فقهی ضمان قراردادی و تحلیل تطبیقی.

تحلیل و احراز مالیت دارایی‌های سایبری (پیش شرط ضمان)

پیش شرط ضروری برای ورود هر موضوعی به قلمرو ضمان و قرارداد (از جمله عقد بیمه)، احراز مال بودن آن است. در این مرحله، با تحلیل مفهوم مال در فقه امامیه، معیارهای مالیت استخراج و بر دارایی‌های سایبری تطبیق داده شد.

مبانی فقهی مفهوم مالیت در فقه امامیه، مال به چیزی اطلاق می‌شود که دارای ارزش اقتصادی بوده و نزد عقلاء دارای ارزش مبادله‌ای باشد (خمینی، ۱۳۹۲). شیخ انصاری در المکاسب در بحث شرایط عوضین بر این نکته تأکید می‌کند که هر یک از دو عوض در معامله باید مال باشد، زیرا حقیقت بیع، معاوضه مال با مال است. از نظر ایشان، مال چیزی است که عرف عقلا آن را دارای منفعت مقصوده بدانند و این منفعت نیز باید در چارچوب شریعت حلال باشد. بنابراین، دو معیار اساسی برای مالیت وجود دارد: مالیت عرفی (داشتن منفعت مقصوده نزد عقلا) و مالیت شرعی (حلال بودن آن منفعت). شیء اگر در عرف فاقد منفعت باشد، مانند حشرات، مال محسوب نمی‌شود. همچنین، اموری که در عرف دارای ارزش هستند اما در شریعت ممنوع‌اند، مانند خمر و خوک، مال محسوب نمی‌شوند و معامله بر آنها صحیح نیست. اگر چیزی مال نباشد، موضوع ضمان نیز قرار نمی‌گیرد؛ به عبارت دیگر، اتلاف یا غصب چیزی که عرف یا شرع آن را مال نمی‌داند، موجب ضمان نخواهد شد (انصاری، ۱۴۱۰ق).

امام خمینی (ره) در کتاب البیع تمایز دقیقی بین مالیت عرفی و آثار شرعی مالیت قائل می‌شوند. از نظر ایشان، مالیت یک مفهوم عرفی است که ملاک تحقق آن، پذیرش و رغبت عقلاء می‌باشد. بنابراین، هر چیزی که عرفاً مال محسوب شود، حتی اگر شارع آن را به رسمیت نشناسد، موضوع بیع قرار می‌گیرد. نکته محوری در این دیدگاه، تفکیک بین مالیت و آثار مالیت است. امام تصریح می‌کند که شارع نمی‌تواند مالیت عرفی را سلب کند، اما می‌تواند آثار شرعی مالیت را سلب نماید. ایشان با مثال خمر و خوک توضیح می‌دهند که این موارد عرفاً مال هستند، اما شارع آثار مالیت آنها از جمله ضمان و صحت معامله را سلب کرده است (خمینی، ۱۳۹۲).

شهید صدر در کتاب «بانک بدون ربا» تحلیل جامعی ارائه می‌دهد که برای درک ماهیت دارایی‌های سایبری راهگشاست. از دیدگاه ایشان، مال و مالیت، مفاهیمی اعتباری هستند که ابتدا در ذهن انسان شکل می‌گیرند و سپس با پذیرش عرف و جامعه، ارزش اقتصادی و حقوقی پیدا می‌کنند. ایشان دو رکن اساسی برای مالیت برمی‌شمارند: مورد رغبت عقلا بودن و کمیابی. در حوزه شرع، اعتبار مالیت محدودتر است و مشروعیت مالیت در اقتصاد اسلامی مبتنی بر دو سطح اعتبار انسانی/عرفی و اعتبار شرعی/الهی است (صدر، ۱۳۸۹). برخی اندیشمندان معاصر نیز اموال را به دو دسته تقسیم می‌کنند: اموال با مالیت تکوینی (مانند خوراک) و اموال با مالیت اعتباری (مانند پول). دارایی‌های سایبری نیز همانند پول، ارزش خود را از پذیرش اجتماعی و اعتبار کسب می‌کنند (محقق داماد، ۱۳۹۷).

تطبیق ملاک‌های مالیت بر دارایی‌های سایبری: با تطبیق معیارهای فقهی بیان شده، مشاهده می‌شود که داده‌های تولیدی و فعالیت‌محور مانند نرم‌افزارها، پایگاه‌های داده و محتوای دیجیتال، واجد تمام شرایط مالیت هستند. دکتر مشیری در کتاب «خلق پول و اعتبار» به روشنی بیان می‌کند: «فقه‌های امامیه با تکیه بر عرف و سیره عقلا، مالیت را مبتنی بر وجود منفعت عقلایی می‌دانند و صرف فقدان وجود مادی را دلیل بر فقدان مالیت نمی‌شمارند. از این رو، اسکناس به رغم فقدان ارزش ذاتی، به دلیل رغبت عمومی و پذیرش عرفی، مالیت دارد». ایشان می‌نویسد: «مالیت اشیاء از دیدگاه فقه بر پایه اعتبار عقلا شکل می‌گیرد. هر چیزی که عقلا برای آن رغبت نشان دهند و در برابر آن مبادله انجام دهند، مال محسوب می‌شود، خواه این مال وجود خارجی محسوس داشته باشد یا صرفاً بر بستر اعتبارات ذهنی استوار باشد» (مشیری، ۱۴۰۳). بر اساس پژوهش بهمن‌پوری و همکاران (۱۳۹۳) نیز «مال بودن داده‌های رایانه‌ای با عمده ملاک‌های مطرح شده سازگار و تطبیق‌پذیر است، چراکه این داده‌ها در دید عرف و عقلا مالیت دارند و دارای ارزش اقتصادی هستند و معامله بر آنها صحیح است».

بنابراین، با احراز مالیت عرفی دارایی‌های سایبری (به دلیل دارا بودن ارزش اقتصادی و مورد قبول عرف بودن) و عدم وجود دلیل شرعی بر سلب آثار مالیت (از جمله ضمان) برای آنها، این دارایی‌ها می‌توانند موضوع قواعد ضمان و در نتیجه بیمه سایبری قرار گیرند. این احراز مالیت، پایه فقهی مستحکمی برای بررسی ضمان و مسئولیت مدنی در فضای سایبری فراهم می‌سازد.

شناسایی، طبقه‌بندی و بررسی بیمه‌پذیری تهدیدات سایبری

پس از احراز مالیت موضوع، مرحله بعد شناسایی مخاطراتی است که این اموال را تهدید می‌کند و بررسی امکان جبران آنها از طریق نهاد بیمه.

شناسایی و طبقه‌بندی تهدیدات سایبری: در حقوق بیمه، ریسک به عنوان یکی از ارکان اساسی عقد بیمه شناخته می‌شود. ریسک عبارت است از احتمال وقوع حادثه‌ای که موجب ورود خسارت به بیمه‌گذار شود. برای قابل بیمه بودن، ریسک باید دارای ویژگی‌های مشخصی باشد: اتفاقی بودن، قابلیت ارزیابی، مشروعیت و امکان پراکندگی در جامعه. در تقسیم‌بندی ریسک‌ها، تمایز بین ریسک خالص مانند حوادث طبیعی که قابل بیمه‌گذاری است و ریسک سوداگرانه مانند نوسانات بازار که فاقد قابلیت بیمه‌پذیری است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد (بابایی، ۱۴۰۲). در سال‌های اخیر، ریسک‌های سایبری به عنوان گونه‌ای نوظهور از ریسک‌های خالص مطرح شده‌اند که شامل حملات سایبری، نشت داده‌ها و اخاذی دیجیتال می‌شوند. این ریسک‌ها با توجه به ویژگی‌هایشان واجد شرایط بیمه‌پذیری هستند (صابری، ۱۳۹۹). بر اساس دیدگاه بابایی (۱۴۰۲) ریسک موضوع عقد بیمه باید مشروع بوده و با نظم عمومی و اخلاق حسنه تعارض نداشته باشد.

معیارهای بیمه‌پذیری ریسک‌های سایبری: بیمه‌پذیری به معنای امکان ارزیابی، قیمت‌گذاری و ارائه پوشش بیمه‌ای برای تهدیدات سایبری است. مهم‌ترین معیارها عبارتند از: قابلیت سنجش و ارزیابی ریسک با استفاده از ابزارهای تحلیل داده و مدل‌های ریسک، سطح آمادگی امنیتی و اقدامات حفاظتی بیمه‌گذار، و وضوح و امکان اندازه‌گیری خسارت‌ها اعم از مستقیم مانند هزینه بازیابی داده و غیرمستقیم مانند آسیب به اعتبار. قابلیت بیمه کردن یک ریسک مشخص، معمولاً زمانی از نظر اقتصادی عملی است که ریسک‌ها قابل سنجش باشند، جامعه به اندازه کافی بزرگ باشد و ریسک‌ها به صورت تصادفی اتفاق بیفتند (صابری، ۱۳۹۹). تعیین موارد تحت پوشش، یکی از چالش‌های مهم است و بیمه‌گر بر اساس توان فنی و اطلاعات در دسترس، ممکن است از پذیرش بخش‌هایی از ریسک امتناع ورزد (حسن‌پور و اولوخانی، ۱۴۰۰).

ریسک‌های تحت پوشش بیمه سایبری: بیمه سایبری طیف گسترده‌ای از ریسک‌ها را پوشش می‌دهد. بر اساس یافته‌های نظام‌مند آدریکو و نرس (Adrico & Nurse, 2024)، بیمه سایبری نه تنها ابزار جبران مالی، بلکه محرکی برای ارتقای امنیت سایبری سازمان‌ها است. خسارات عمدتاً در سه دسته طبقه‌بندی می‌شوند:

خسارات وارد شده به شخص اول: شامل خسارت ناشی از وقفه در کسب‌وکار، هزینه‌های مقابله با اخاذی سایبری و هزینه‌های بازیابی اطلاعات و داده‌های الکترونیکی.

خسارات وارد شده به شخص ثالث: شامل مسئولیت ناشی از نقض امنیت و حریم خصوصی، هزینه‌های دادرسی و حقوقی، مسئولیت ناشی از نقض مقررات و مسئولیت رسانه‌های الکترونیکی (پژوهشکده بیمه، ۱۴۰۲).

خسارات مرتبط با مالکیت فکری: شامل نقض حقوق مربوط به نرم‌افزارها، علائم تجاری، اسرار تجاری و حق اختراع (السان، ۱۳۹۱).

مرور تهدیدات و جرایم سایبری نشان می‌دهد که فضای دیجیتال همزمان بستر رشد اقتصادی و منشأ آسیب‌های جدی است. این خسارات دارای ماهیت و ابعاد قابل ارزیابی هستند و می‌توانند موضوع یک عقد جبران خسارت قرار گیرند. شناخت این تهدیدات، مقدمه‌ای ضروری برای تحلیل فقهی و تعیین دایره مسئولیت‌های نوین است.

تطبیق قواعد فقهی موجبات ضمان بر مصادیق سایبری

این مرحله، اصلی‌ترین بخش روش تحقیق را تشکیل می‌دهد. چارچوب کلان مسئولیت مدنی در این پژوهش، نظام منسجم «موجبات ضمان» در فقه امامیه است که بر پایه قواعدی استوار گردیده و قرن‌ها مبنای استنباط احکام عادلانه در زمینه جبران خسارت بوده است (عاملی جبعی، ۱۴۱۳ق؛ حلی، ۱۴۰۸ق). این نظام با حفظ اصول بنیادین خود، از قابلیت تفسیر اجتهادی و انطباق با شرایط متغیر و مصادیق نوین برخوردار است. در این بخش، مهم‌ترین قواعد این نظام، با حفظ کامل محتوای تحلیل‌های فقهی، بر مصادیق سایبری تطبیق داده می‌شوند.

مسئولیت مدنی ناشی از اختلال داده‌ها بر مبنای قاعده اتلاف

در آغاز، قاعده اتلاف به عنوان یکی از بنیادی‌ترین قواعد ضمان مورد توجه قرار می‌گیرد. این قاعده با محوریت مسئولیت ناشی از تلف مال، ظرفیت قابل توجهی برای ساماندهی مسئولیت مدنی در قبال آسیب‌های سایبری دارد.

قاعده اتلاف از قواعد مسلم و پذیرفته شده در فقه امامیه است که بر اساس آن، هر کس مال دیگری را تلف نماید، ضامن جبران خسارت خواهد بود. مفاد این قاعده در عبارت معروف «من أتلف مال الغير فهو له ضامن» به خوبی نمایان شده است.

فقه‌ها این عبارت را حدیثی منقول از معصوم (علیه السلام) تلقی کرده‌اند. هر چند این عبارت دقیق در کتاب‌های حدیثی دیده نمی‌شود، اما به دلیل شهرت بسیار و استفاده مکرر فقها از آن، در حدیث بودنش تردیدی وجود ندارد. افزون بر این، در نصوص دیگر نیز کلمات و عباراتی هم‌معنا با این قاعده به چشم می‌خورد. به هر روی، این عبارت به صورت یک قاعده فقهی پذیرفته شده است.

شهید صدر در کتاب البیع در ذیل بحث قواعد ضمان در مورد قاعده اتلاف می‌فرماید: «مقصود از قاعده اتلاف آن است که هر کس مال دیگری را تلف کند، ضامن است». این قاعده یک حکم عقلایی است که شارع مقدس آن را امضا کرده و شارع نه تنها از این قاعده منع نکرده، بلکه در موارد متعددی همچون باب تلف رهن و باب شهادت زور آن را تأیید نموده است (صدر، ۱۴۳۲ق).

نکته حائز اهمیت در تحلیل این قاعده آن است که وقتی مالی تلف می‌شود، وجود اعتباری آن در عهده متلف قرار می‌گیرد و این همان معنای ضمان واقعی است. اعتقاد فقها بر این است که هر کس بدون اجازه صاحب مال، مال او را از بین ببرد، آن مال با وجود اعتباری خود در عهده متلف قرار می‌گیرد، حتی اگر تحت ید او هم نباشد و باید با پرداخت مثل (در مثلیات) و قیمت (در قیمیات) از عهده آن برآید. این دیدگاه در تحلیل فقهی شیخ انصاری از قاعده ضمان ید به روشنی تبیین شده است که مال مأخوذ به اجبار یا بدون رضایت مالک یا بدون اذن شارع، به وجود اعتباری خود در ذمه شخص ثابت می‌ماند و تنها پس از ادای آن به صاحبش برطرف می‌شود. اگر عین موجود باشد با برگرداندن عین و اگر تلف شده باشد با پرداخت مثل یا قیمت، زیرا به محض تلف شدن آن، وجود اعتباری از ذمه شخص زائل نمی‌گردد. این مراحل اداء نه تنها حکم عقل، بلکه مورد تأیید عرف نیز هست (انصاری، ۱۴۱۰ق).

مالیت مال مورد نظر، ملاک اصلی برای ضمان است، نه صرف تلف عین آن، خواه مال به طور عمدی از بین برود خواه غیر عمدی. لذا در عصر حاضر، داده‌ها و اطلاعات دیجیتال به عنوان مال، ارزش اقتصادی دارند و از این جهت، از بین بردن داده‌ها به عنوان مصداق اتلاف مال محسوب می‌شود. بر این اساس، در فضای سایبری اگر هکری یا حتی به دلیل سهل‌انگاری سازمانی، داده‌های حساس کاربران از بین برود یا در دسترس عموم قرار گیرد، به طور مستقیم مشمول این قاعده خواهد بود و عامل زیان مسئول جبران خسارت است. نمونه بارز سایبری این قاعده در حملات باج‌افزاری مشاهده می‌شود. هنگامی که هکر داده‌های سازمانی را رمزگذاری می‌کند و کاربران ناچار به پرداخت باج برای بازیابی اطلاعات می‌شوند، اتلاف داده‌ها نه تنها به معنای از دست رفتن فیزیکی داده‌ها، بلکه به معنای از بین رفتن مالیت آن‌ها است که به موجب این قاعده، عامل زیان بایستی مسئول جبران خسارت باشد. همچنین، نابودی تصادفی داده‌های مشتریان در اثر خطای سیستم یا قصور فنی نیز از همین منظر در حکم اتلاف بوده و در نظام بیمه سایبری می‌تواند به عنوان مبنای پرداخت خسارت مورد استناد قرار گیرد.

شیخ انصاری در مکاسب به تحلیل دقیق ضمان منافع غیرمستوفات و منافع متضاد می‌پردازد. ایشان در ذیل بحث موجبات ضمان، تفویت منافع را از مصادیق ضمان برمی‌شمارند و تصریح می‌کنند: «ضمان در این موارد، نظر مشهور و استوارتر است؛ چرا که از بین بردن این منافع، به منزله از دست دادن مال است و عقلاء نیز هرگونه سلب مال از صاحبش را موجب ضمان می‌دانند». ایشان سپس به مسئله منافع متضاد اشاره نموده و به طرح این پرسش بنیادین می‌پردازند: «اگر مال دارای منافع متضاد باشد، آیا در صورت تلف شدن، همه آن منافع (اعم از استفاده شده یا نشده) ضمان دارد یا ارزشمندترین آنها یا فقط یکی از آنها؟» (انصاری، ۱۴۱۰ق). این پرسش اساسی نشان می‌دهد که در مواردی که یک مال قابلیت بهره‌برداری‌های متعدد و گاه متضاد را دارد، تعیین دامنه ضمان نیاز به تحلیل دقیق فقهی دارد. در تطبیق این بحث بر فضای سایبری باید گفت، دارایی‌های دیجیتال اغلب دارای قابلیت‌های چندگانه و منافع متعدد هستند. یک پایگاه داده می‌تواند همزمان برای اهداف تجاری، پژوهشی و خدماتی مورد استفاده قرار گیرد. یک سرور می‌تواند میزبان چندین سرویس مختلف باشد و یک نرم‌افزار می‌تواند کاربردهای گوناگون داشته باشد. بر اساس دیدگاه شیخ انصاری، چنانچه دارایی‌های دیجیتال دارای منافع و کارکردهای متعدد، بر اثر حمله سایبری یا سهل‌انگاری از دست رود، ضامن ملزم به جبران ارزشمندترین منفعت ممکن‌الحصول خواهد بود، حتی اگر در عمل تنها بخشی از منافع مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این قاعده به ویژه در فضای سایبری که ارزش داده‌ها و سامانه‌ها پویا و متغیر است، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد.

علاوه بر این، مفهوم تفویتی که محل نظر شیخ انصاری است، در فضای سایبری مصادیق متعددی پیدا می‌کند؛ از جمله، محروم کردن مالک از دسترسی به داده‌هایش، غیرفعال کردن سرویس‌های دیجیتال، ایجاد اختلال در بهره‌برداری از نرم‌افزارها و کاهش ارزش اقتصادی دارایی‌های دیجیتال. تبیین فوق نشانگر آن است که قاعده اتلاف منحصر به اتلاف فیزیکی نیست، بلکه شامل هرگونه محروم‌سازی مالک از بهره‌برداری از مالش نیز می‌شود. اطلاق قاعده اتلاف، ظرفیت قابل توجهی برای ساماندهی مسئولیت مدنی در فضای سایبری ایجاد می‌کند و می‌تواند مبنای مناسبی برای طراحی نظام بیمه سایبری باشد.

مسئولیت مدنی ناشی از قصور امنیتی بر اساس قاعده تسبیب

قاعده تسبیب در فقه امامیه به مسئولیت فردی اشاره دارد که به طور غیرمستقیم و از طریق سهل‌انگاری موجب ورود زیان به دیگری می‌شود. این قاعده تأکید دارد که اگر فردی از طریق ایجاد شرایط یا فراهم آوردن زمینه برای وقوع خسارت، باعث وقوع آن شود،

مسئول جبران خسارت خواهد بود، حتی اگر خودش مستقیماً باعث وقوع آسیب نشده باشد. به این ترتیب، در مواردی که عوامل متعدد در ایجاد زیان دخیل هستند، قاعده تسبیب به کار می‌آید.

علامه حلی در تذکرة الفقهاء به طور خاص به موضوع تسبیب پرداخته و آن را در کنار اتلاف مطرح کرده است. ایشان می‌فرمایند: «ضمان تنها به غصب محدود نمی‌شود، بلکه اتلاف نیز سبب ضمان است و حتی از غصب قوی‌تر محسوب می‌شود، چرا که به محض تحقق، موجب تعهد ذمه می‌گردد، چه به صورت مستقیم باشد چه به صورت تسبیب.» (حلی، ۱۴۱۴ ق).

علامه حلی در این زمینه تصریح می‌کند که تسبیب نوعی از اتلاف است؛ به این تعبیر که در اتلاف، شخص مستقیم و با اقدام خود موجب از بین رفتن مالی می‌شود، ولی در تسبیب، عمل مسبب به طور غیرمستقیم و از طریق ایجاد شرایط یا زمینه برای وقوع خسارت، باعث از بین رفتن مال می‌شود.

بحث تسبیب طبق رویه معمول نزد فقها بلافاصله در ذیل عنوان اتلاف مطرح می‌شود، زیرا در حقیقت تسبیب مصداقی از اتلاف است؛ به این تعبیر که در اتلاف، شخص مستقیماً و بالمباشره باعث اتلاف مالی می‌گردد ولی در تسبیب، عمل مسبب مع الواسطه سبب می‌شود که مال غیر از بین برود. به طور نمونه، اگر شخصی مال منقول و یا غیر منقول دیگری را مستقیماً آتش بزند یا حیوان متعلق به دیگری را بکشد، متلف است؛ اما اگر در مسیر عموم چاهی حفر کند و حیوان متعلق به دیگری در آن بیفتد و بمیرد، مسبب است. (محقق داماد، ۱۳۹۷).

این قاعده به ویژه در فضای سایبری که اغلب چندین عامل در ایجاد خسارت دخیل هستند، کاربرد دارد. برای مثال، در صورتی که یک شرکت به سبب غفلت و تسامح در به کارگیری سیستم‌های امنیتی یا عدم به‌روزرسانی به موقع نرم‌افزارهای امنیتی، زمینه نفوذ هکرها را فراهم کند، این شرکت به عنوان مسبب زیان شناخته می‌شود، حتی اگر عامل اصلی زیان هکرها باشند. شرکت به عنوان مسبب، مسئول جبران خسارات خواهد بود. در فضای دیجیتال و سایبری، بسیاری از زیان‌ها به صورت غیرمستقیم و از طریق کم‌کاری یا سهل‌انگاری در اجرای تدابیر امنیتی رخ می‌دهند. لذا اگر یک سرویس‌دهنده آنلاین به دلیل عدم محافظت از داده‌های شخصی کاربران یا ضعف در تنظیمات امنیتی، زمینه برای سرقت اطلاعات فراهم آورد، این عمل طبق قاعده تسبیب، مسئولیت جبران خسارت را به دنبال خواهد داشت. چنانچه شرکتی به دلیل بی‌مبالاتی در به کارگیری دیوارهای آتش یا در به‌روزرسانی‌های امنیتی، زمینه نفوذ هکرها را فراهم آورد، به عنوان مسبب زیان شناخته می‌شود و مسئول جبران خسارت خواهد بود. این مسئولیت به ویژه در مورد داده‌های حساس کاربران و نشت اطلاعات آنها به واسطه حملات سایبری مطرح است.

انطباق ضمان ید بر دسترسی غیر مجاز به داده‌ها

قاعده ضمان ید، از قواعد بنیادین فقهی در حوزه موجبات ضمان به شمار می‌رود و بر اساس قاعده مشهور «علی الید ما أخذت حتی تؤدیها» (انصاری، ۱۴۱۰ ق)، هر شخصی که مالی از اموال دیگری را بدون مجوز شرعی یا قانونی تحت تصرف و استیلاي خود قرار دهد، در برابر مالک ضامن است. به بیان دیگر، صرف تحقق ید یا تسلط بر مال غیر در صورت نبود اذن، موجب مسئولیت و ضمان می‌شود، خواه تصرف همراه با تقصیر باشد یا نباشد.

محمدتقی فقیه در قواعد الفقیه می‌نویسد: «ضمان دارای اسباب گوناگونی است از جمله اتلاف، غرور، استیفاء و احترام، و از مهم‌ترین اسباب آن، ید است. ضمان را به دو قسم تقسیم کرده‌اند؛ ضمان ید و ضمان معاوضه. پس هر موردی که در آن ضمان به مثل یا قیمت

ثابت شود، ضمان ید نام دارد و هر ضمان یدی به مثل یا قیمت است، همانند باب غضب و نهب و سرقت و اختلاس یا تعدی و تفریط و اتلاف و تسبیب و غیره (فقیه، ۱۴۰۷ ق). به مقتضای قاعده، مضاف بر آن که متصرف، مکلف به بازگرداندن عین در زمان بقای آن است، اگر مال مذکور تلف شود یا نقص و خسارت به آن وارد گردد، باید از عهده خسارت وارد نیز برآید. این موضوع، یعنی ضمان ید متصرف، در فقه به صورت یک قاعده کلی در آمده و کلیت آن در بدو امر شامل تمام انواع تصرف و وضع ید می‌شود، خواه عدوانی باشد و خواه غیر عدوانی (محقق داماد، ۱۳۹۷).

بر اساس قاعده ضمان ید، هرگونه تصرف غیرمجاز که مانع بهره‌برداری مالک از منافع مال شود (مانند استفاده غیرمجاز یا محروم‌سازی از منفعت)، موجب ضمان است. فقها این حکم را مبتنی بر بنای عقلا و قاعده «تفویت» دانسته و معتقدند عرف چنین تصرفی را در حکم تلف منفعت می‌شمارد. در حوزه دارایی‌های نوین از جمله داده‌ها و اطلاعات دیجیتال، می‌توان مصادیق جدیدی از قاعده ضمان ید را مشاهده کرد. هر نوع دسترسی، نگهداری، کپی‌برداری یا انتشار داده‌های متعلق به دیگری بدون مجوز، نوعی استیلا بر مال غیر محسوب می‌شود و مشمول ضمان است، حتی اگر عین داده نزد مالک باقی مانده باشد. در واقع، استیلائی غیرمجاز بر ارزش اقتصادی داده و سلب امکان بهره‌برداری از آن، همانند تصرف در اموال مادی، موجب تحقق ضمان خواهد بود. نمونه سائیری آن عبارت است از آنکه پیمانکار یا کارمندی که به پایگاه داده‌های مشتریان دسترسی دارد و پس از پایان قرارداد یا بدون مجوز لازم، آن داده‌ها را نزد خود نگهداری، کپی‌برداری یا منتشر کند، مشمول قاعده ید است. این فرد باید داده‌ها را بازگرداند و خسارات ناشی از تصرف غیرقانونی را جبران کند. به طور مشابه، نگهداری غیرمجاز داده‌ها پس از اتمام قرارداد، موجب ضمان ید خواهد شد.

جبران خسارات اعتباری در فضای سایبر بر اساس قاعده لاضرر

قاعده لاضرر از قواعد مسلم فقه امامیه است که مستند به حدیث معروف نبوی «لاضرر و لاضرار» می‌باشد. این قاعده از اهمیت ویژه‌ای در نظام فقهی برخوردار است. آیت الله بجنوردی با استناد به روایات متعدد این قاعده، آن را دارای سند معتبر و مفاد گسترده می‌داند که شامل هرگونه نقصان در مال، آبرو، جان یا دیگر شئون انسان می‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ ق). همچنین وی در تحلیل معنای ضرر بر تکرار و استمرار صدور ضرر تأکید می‌نماید که نشان از عمق تأثیر این قاعده در منع هرگونه زیان اعم از مادی و معنوی دارد. قاعده مذکور با ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی ایران که مقرر می‌دارد «هرکس بدون مجوز قانونی به حقوق دیگران لطمه وارد کند، مسئول جبران خسارت است»، مشابهت دارد، اما از حیث قلمرو شمول بسیار گسترده‌تر است. در فضای سایبری، این قاعده به ویژه هنگامی که ضرر به حیثیت یا آبرو وارد شود، کاربرد ویژه‌ای پیدا می‌کند. بر این اساس، هرگونه اقدامی که منجر به آسیب به اعتبار یا اطلاعات شخصی افراد شود، مسئولیت آن به عهده فرد زیان‌زا خواهد بود.

مصادیق سائیری این قاعده مشتمل بر افشای عمدی اطلاعات محرمانه، انتشار داده‌های خصوصی در شبکه‌های اجتماعی، نقض حریم خصوصی دیجیتال، خدشه‌دار کردن اعتبار و شهرت افراد، اختلال در خدمات الکترونیکی، انتشار اخبار کذب و شایعات در فضای مجازی، ایجاد صفحات جعلی با هدف تخریب اشخاص و دستکاری و تغییر داده‌های شخصی است. در موارد افشای غیرمجاز اطلاعات محرمانه یا انتشار داده‌های خصوصی که موجب ضرر به حیثیت افراد شود، به مقتضای قاعده لاضرر، شخصی که این اطلاعات را به طور غیرمجاز منتشر می‌کند، مسئول جبران خسارت خواهد بود. این مسئولیت به ویژه در مواردی که منجر به آسیب به آبرو یا اعتبار فرد شود، به طور کامل مشمول این قاعده می‌شود. همچنین، ایجاد اختلال در خدمات الکترونیکی و سامانه‌های تحت وب که منجر به ضرر مالی یا اعتباری برای اشخاص یا سازمان‌ها شود، نیز تحت شمول این قاعده قرار می‌گیرد. دامنه گسترده قاعده فوق نسبت به هر نوع ضرر اعم از مادی و معنوی، می‌تواند پایه محکمی برای مسئولیت مدنی در قبال انواع جدید زیان‌های سایبری باشد. از این رو، با

توجه به توسعه مفهوم ضرر در عصر دیجیتال، می‌تواند پاسخگوی بسیاری از چالش‌های نوظهور در حوزه مسئولیت مدنی سایبری باشد و مبنای فقهی محکمی برای تدوین قوانین و مقررات کارآمد در زمینه جبران خسارات نوپدید سایبری قرار گیرد.

جبران خسارت ناشی از اغفال سایبری براساس قاعده غرور

قاعده غرور از قواعد بنیادین فقهی است که نقش مهمی در تبیین مسئولیت مدنی دارد. بر اساس این قاعده که مستند به حدیث معروف «الْمَغْرُورُ يَرْجِعُ إِلَى مَنْ غَرَّهُ» است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ ق) و (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵) و (ایروانی، ۱۳۷۹ ق) هرگاه شخصی به سبب گفتار، رفتار یا هرگونه اقدام خود موجب فریب دیگری گردد و در نتیجه زبانی بر او وارد شود، فریب‌دهنده ضامن خسارت است. شیخ طوسی (شیخ الطائفه قرن پنجم هجری) نخستین کسی است که در کتاب المبسوط فی الفقه الامامیه در ابواب مختلف از جمله غصب، عاریه، و نکاح به این قاعده عمل کرده است. هر چند تعبیر صریح قاعده در عبارت ایشان دیده نشده، ولی در استدلال برای ضمان گفته است، «لأنه غره»، یعنی به این دلیل که او دیگری را مغرور کرده است. (طوسی، ۱۳۸۷ ق)

در تعریف این قاعده آمده است: «هرگاه از شخصی عملی صادر گردد که باعث فریب خوردن شخص دیگر بشود و از این رهگذر، ضرر و زبانی متوجه او گردد، شخص نخست به موجب این قاعده ضامن است و باید از عهده خسارت وارد برآید. به موجب این تعریف، لازم نیست که شخص اول قصد خدعه داشته باشد و حتی ممکن است خود نیز از دیگری فریب خورده باشد، بلکه همین مقدار که از او فعلی صادر شود که دیگری با توجه به آن فریب بخورد، برای صدق غرور کافی است.» (محقق داماد، ۱۳۹۷).

در تحلیل دقیق‌تر، قاعده غرور در مواردی جاری می‌شود که غار (فریب‌دهنده) دارای "قوة سبب" باشد و ضرر عینی محقق شده باشد. در موارد تعدد مسئولان، هرچند مغرور نیز به واسطه ید خود در اصل ضامن با غار شریک است، اما قرار ضامن (مسئولیت نهایی) بر عهده غار خواهد بود (ایروانی، ۱۳۷۹ ق). بر این اساس، چنانچه مغرور خسارت را جبران نماید، می‌تواند برای بازپس‌گیری آن به غار رجوع کند؛ زیرا رجوع مغرور به غار، منوط به پرداخت غرامت از سوی وی است (نجفی، ۱۴۲۱ ق).

در حوزه مسائل نوپدید از جمله فضای سایبری، قاعده غرور قابلیت انطباق گسترده‌ای دارد. در بسیاری از مصادیق، شرکت‌ها یا پلتفرم‌های دیجیتال با تبلیغات یا بیانیه‌های رسمی، اعتماد کاربران را نسبت به امنیت داده‌ها یا محرمانگی اطلاعات جلب می‌کنند، اما در صورت نقض این اعتماد و ورود خسارت، قاعده غرور مبنای فقهی روشنی برای اثبات مسئولیت آنان فراهم می‌آورد (محقق داماد، ۱۳۹۷). قاعده غرور در فضای سایبری، پلتفرم‌های دیجیتال را به عنوان «غار عالم» محسوب می‌کند، چرا که از جزئیات فنی سیستم خود آگاهند و با علم و آگاهی به جذب کاربر می‌پردازند، در حالی که کاربران به عنوان «مغرور جاهل» در موضع اعتماد قرار می‌گیرند.

یکی از عرصه‌های نوین که این قاعده کاربرد بارزی می‌یابد، صنعت بیمه سایبری است که خود مبتنی بر اصل «حسن نیت کامل و صداقت طرفین است. این اصل، مستند حقوقی محکمی در قاعده غرور می‌یابد. در ذیل، دو مصداق کلیدی از تعامل این قاعده با بیمه سایبری ارائه می‌گردد که دو سوی رابطه بیمه‌ای را پوشش می‌دهد. مصداق نخست (بیمه‌گذار به عنوان غار) فرض می‌شود یک شرکت تجاری که متقاضی خرید بیمه‌نامه سایبری است، در پاسخ به پرسش‌نامه دقیق ریسک‌سنجی بیمه‌گر در مورد سوابق امنیتی، وقوع یک حمله باج‌افزاری محدود در گذشته را که به طور رسمی ثبت نشده، کتمان نماید. این سکوت آگاهانه و ارائه اطلاعات ناقص، مصداق فعل غرور از طریق حذف اطلاعات حیاتی است. در این حالت، بیمه‌گر با تصویر نادرستی از سطح ریسک شرکت (مغرور) مواجه شده و قرارداد را با حق بیمه‌ای متناسب با ریسک واقعی منعقد نمی‌سازد. در صورت وقوع حادثه سایبری بعدی، بیمه‌گر می‌تواند با استناد به

قاعده غرور و همچنین تخلف بیمه‌گذار از شرط صریح افشای کامل اطلاعات که از ارکان عقد بیمه است، قرارداد را باطل اعلام کرده یا از مسئولیت پرداخت خسارت سرباز زند زیرا رضایت اولیه وی مبتنی بر اغفال و اطلاعات نادرست بوده است (بابایی، ۱۴۰۲).

مصادق دوم (بیمه‌گر به عنوان غار) در حالتی معکوس، ممکن است بیمه‌گر در فرآیند بازاریابی و فروش، پوشش بیمه‌نامه سایبری خود را با عباراتی کلی مانند «حفاظت جامع در برابر کلیه تهدیدات سایبری» تبلیغ نماید، اما در متن قرارداد و بخش شرایط استثنای موارد حیاتی و پرتکرار مانند خسارات ناشی از خطای انسانی کارکنان یا نقض‌های ناشی از عدم نصب به‌روزرسانی‌های امنیتی شناخته شده را که غالباً با حروف ریز و غیربرجسته درج می‌شود از شمول پوشش خارج کند. این عمل ایجاد تصویر گمراه‌کننده از گستره واقعی پوشش، مصادق از غرور به شمار می‌رود. اگر خسارتی واقع شود که دقیقاً تحت شمول همین استثنای پنهان یا کم‌رنگ شده قرار گیرد، بیمه‌گذار می‌تواند به قاعده غرور استناد کند و ادعا نماید که بر پایه اطمینان خاطری نادرست که بیمه‌گر ایجاد کرده (مغرور)، به انعقاد قرارداد ترغیب شده است. در چنین وضعیتی، مرجع رسیدگی‌کننده ممکن است با تفسیر به نفع بیمه‌گذار یا استناد به شروط غرری، به نفع وی رای دهد یا بیمه‌گر را ملزم به جبران خسارت کند (قائینی، ۱۳۹۵). با توجه به گسترش فناوری‌های دیجیتال و پیچیدگی فنی سیستم‌ها و نیز ماهیت ویژه ریسک‌های سایبری، قاعده غرور می‌تواند به عنوان مبنای محکمی برای تنظیم روابط متقابل و عادلانه در بازار بیمه سایبری مورد استناد قرار گیرد. این قاعده از سویی با الزام بیمه‌گذار به صداقت مطلق، به بیمه‌گر در قیمت‌گذاری دقیق ریسک یاری رسانده و پایه صحت عقد را مستحکم می‌سازد. از سوی دیگر، با جلوگیری از رفتارهای فریبنده یا مغرضانه بیمه‌گر، از حقوق مصرف‌کننده (بیمه‌گذار) در فضایی که همواره خطر عدم تقارن اطلاعاتی بالاست، حمایت می‌کند. بدین ترتیب، قاعده غرور نه تنها در ابواب سنتی فقه، بلکه در تنظیم روابط نوین دیجیتال و به‌ویژه در تأمین انصاف و اطمینان در قراردادهای پیچیده‌ای مانند بیمه سایبری، نقشی اساسی در تحقق عدالت و جبران خسارات ایفا می‌کند.

نقد شبهات مخالفان بیمه سایبری

در راستای تبیین مشروعیت بیمه سایبری و تحلیل ماهیت فقهی آن، ابتدا باید به این پرسش کلیدی پاسخ داد که اساساً عقد بیمه در منظومه فقه امامیه چه جایگاهی دارد؟ تکامل رویکردهای فقهی معاصر نشان می‌دهد که پس از دوره‌ای از تلاش برای انطباق بیمه با عقود سنتی مانند ضمان (حلی، بی تا) صلح (صافی گلپایگانی، ۱۴۳۲ ق) یا هبه معوضه (خویی، ۱۴۲۲ ق)، دیدگاه مستقل‌انگاری این عقد به تدریج غلبه یافته و مستحکم شده است. این تحول نظری نقشی محوری در تحلیل نهادهای نوظهور مانند بیمه سایبری ایفا می‌کند. امام خمینی (ره) به عنوان یکی از پیشگامان این دیدگاه، به صراحت در تحریرالوسیله بیان می‌فرماید: «به نظر می‌رسد که بیمه عقدی مستقل است. و آشکارتر آن است که این استقلال، از نوع ضمان عهده نیست، بلکه از باب التزام به جبران خسارت است.» (خمینی، ۱۴۳۴ ق). این رأی که توسط فقهای معاصری چون (فاضل لنکرانی ۱۴۲۶ ق) و (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴) تأیید شده، پایه استدلال برای مشروعیت بیمه سایبری قرار می‌گیرد.

مشروعیت این عقد مستقل، بر ادله عام شرعی استوار است. عموماً قرآنی مانند آیه شریفه «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده: ۱) که وفا به تمامی پیمان‌های عقلایی را واجب می‌شمارد (خراسانی، ۱۴۰۹ ق)، و قاعده فقهی «الْمُؤْمِنُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ» که از احادیث معتبر شیعه استنباط شده و پشتوانه محکمی برای اعتباربخشی به شروط و قراردادهای نوین است (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ ق)، از جمله این ادله به شمار

الظَّاهِرُ أَنَّ التَّأْمِينَ عَقْدٌ مُسْتَقِلٌّ. وَمَا هُوَ الرَّائِجُ لَيْسَ صَلَاحًا وَلَا هِبَةً مُعَوَّضَةً بِلَا شُبْهَةٍ، وَيُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ ضَمَانًا بِعَوَضٍ، وَالْأَظْهَرُ أَنَّهُ مُسْتَقِلٌّ لَيْسَ مِنْ بَابِ الضَّمَانِ الْعَهْدَةِ، بَلْ مِنْ بَابِ الْإِلْتِزَامِ بِجَبْرِ الْخَسَارَةِ.

می‌روند. بر این مبنا، شهید مطهری استدلال می‌کنند که اصل اولی، صحت هر معامله و عقدی است که میان دو نفر صورت می‌گیرد، مگر آنکه دلیلی خاص بر فساد آن اقامه شود (مطهری، ۱۳۷۴).

با وجود این ادله کلی، مخالفان شبهاتی مبتنی بر قواعد فقهی مطرح کرده‌اند. نخستین و مهم‌ترین شبهه، مبتنی بر غرر و جهالت است. مخالفان ادعا می‌کنند در بیمه نسبت به تحقق حادثه و مقدار خسارت جهل وجود دارد. در پاسخ باید گفت این اشکال ناشی از شناسایی نادرست موضوع معامله است. آنچه در این معامله مبادله می‌شود، پول آینده‌ی مجهول در برابر پول فعلی نیست، بلکه بیمه‌گذار در قبال پرداخت حق بیمه معلوم، تعهد معلوم بیمه‌گر به ارائه تأمین و امنیت روانی را می‌خرد. شهید مطهری تصریح می‌کنند: در معامله بیمه آنچه که از طرف بیمه‌گر به بیمه‌گزار می‌رسد پول نیست بلکه آنچه که بیمه را یک عمل معقول و مشروع می‌کند، نفس تعهد بیمه‌گر است (مطهری، ۱۳۷۴). بنابراین معامله بر دو امر معلوم استوار است و غرر منتفی است. شبهه دوم مربوط به ربوی بودن احتمالی بیمه است. امام خمینی (ره) به صراحت این اشکال را رد کرده و می‌فرماید ظاهر آن است که اشکالی ندارد این زیاده، از ربای قرضی نیست؛ برای آن که پرداخت قسط‌ها از جهت قرض نیست. بلکه بیمه، معامله مستقلی است و این شرط جایز و نافذ است (خمینی، ۱۴۳۴ ق).

بر پایه این ادله کلی، تحلیل ماهوی صحیح و رد استدلالی شبهات، مشروعیت اولیه عقد بیمه به عنوان نهادی مستقل احراز می‌گردد. امام خمینی (ره) به صراحت حکم صحت را به همه اقسام بیمه تسری می‌دهند و می‌فرمایند: ظاهر آن است که بیمه با شرایط گذشته صحیح است و بین انواع آن فرقی نیست از بیمه بر حیات یا بر اتومبیل و هواپیما و کشتی‌ها و مانند آنها (خمینی ۱۴۳۴ ق). بر این اساس، بیمه سائیری به عنوان یکی از اقسام پیچیده و تخصصی عقد بیمه، در صورت رعایت شرایط عمومی صحت معامله، از همان مشروعیت برخوردار است. فراتر از این مشروعیت اولیه، کارآمدی و انصاف در اجرای این عقد، مستلزم طراحی متوازن تعهدات طرفین است. برای نمونه، «تکلیف بیمه‌گذار به کاهش خسارت» که در ادبیات پیشرفته بیمه‌ای به عنوان یک رکن ضروری و تکلیف قانونی پذیرفته شده (رفیعی و نجارزاده، ۱۴۰۴)، مصداق بارز چنین تعهد متوازی است. این تکلیف که مبتنی بر اصل عقلایی همکاری برای دفع ضرر و قاعده فقهی «لاضرر» است نه تنها از گسترش خسارت جلوگیری می‌کند، بلکه با ایجاد حقی برای بیمه‌گذار در مطالبه هزینه‌های منطقی کاهش خسارت، عادلانه و کارآمد بوده و می‌تواند به عنوان یک شرط استاندارد در قراردادهای بیمه سائیری منطبق با موازین فقهی گنجانده شود.

اما فراتر از این مشروعیت کلی، این پژوهش بر آن است که بیمه سائیری را می‌توان با اتکا به دو مبنای فقهی دقیق در باب ضمان، تحلیل و توجیه نمود. مبنای نخست، نظریه «نقل ذمه» در ضمان است. در روایتی معتبر از امام صادق (ع) آمده است^۱ (حر عاملی، ۱۱۰۴ ق). این روایت به روشنی بر اصل انتقال تعهد (ذمه) از یک شخص به شخص دیگر با تراضی طرفین دلالت دارد و مبنای نظری دیدگاه امامیه در تمایز از دیدگاه اهل سنت (ضم ذمه به ذمه) است. در تطبیق بر بیمه سائیری، می‌توان استدلال کرد که تعهد اصلی جبران خسارت ناشی از ریسک‌های سائیری، ابتدا به طور بالقوه در ذمه مالک دارایی (بیمه‌گذار) قرار دارد. با انعقاد عقد بیمه و پرداخت حق بیمه، این تعهد احتمالی (ذمه ضمان) با رضایت طرفین، از ذمه بیمه‌گذار به ذمه بیمه‌گر منتقل می‌شود. این تحلیل، ماهیت ضمانی عقد بیمه سائیری را بر مبنایی اصیل روشن می‌سازد.

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ : فِي رَجُلٍ يَمُوتُ وَ عَلَيْهِ دَيْنٌ^۱ فَيُضْمَنُهُ ضَامِنٌ لِلْغَرْمَاءِ فَقَالَ إِذَا رَضِيَ بِهِ الْغَرْمَاءُ فَقَدْ تَرِنْتَ ذِمَّةَ الْمَيِّتِ.

مبنای دوم، قاعده ضمان ید است که بر اساس قاعده مشهور «علی الید ما أخذت حتی تؤدیها» (انصاری، ۱۴۱۰ ق) استوار است. بر این اساس، هرگاه شخصی با رضایت مالک، بر مال او استیلا یابد، در برابر مالک ضامن است. در کتاب المبسوط فی الفقه المسائل المعاصره نیز آمده است یکی از راه‌های توجیه بیمه این است که شرکت بیمه را مسلط بر مال بیمه‌گذار می‌دانند، اما نه به صورت رایگان و امانت بدون ضمان، بلکه مانند کالای خریداری شده. بنابراین این استیلا موجب ضمان مال می‌شود، مگر اینکه مالک ضمان را ساقط کند (قائینی، ۱۳۹۵). در قرارداد بیمه سائیری، بیمه‌گر با دریافت حق بیمه (که خود مال است)، با رضایت بیمه‌گذار بر این مال استیلا می‌یابد. در مقابل این استیلا رضایت‌مندان، تعهد می‌کند که در صورت تحقق خطر سائیری مشخص شده، جبران خسارت نماید. این چارچوب نیز ماهیت تعهد دو سویه و ضمان‌آور عقد بیمه سائیری را تبیین می‌کند.

در عین حال، در نظام‌های بیمه‌ای معاصر به ویژه در حوزه بیمه سائیری، تعهد بیمه‌گر مطلق و نامحدود نیست. قراردادهای بیمه سائیری بر پایه توافق طرفین، شامل سقف تعهد، فرانشیز و شرایط خاص پوشش هستند و بیمه‌گر تنها تا میزان تعیین شده در عقد، ملزم به جبران خسارت است. (MacColl & Atal, 2021).

این محدودیت‌ها، که ناشی از اصل آزادی قراردادها و تراضی طرفین است، اصل ضمان را نفی نمی‌کند، بلکه دامنه و شرایط اجرای آن را به توافق می‌گذارد.

در نتیجه، با تکیه بر مشروعیت عقد بیمه به عنوان یک عقد مستقل (مستند به نظرات امام خمینی و دیگر فقها)، و تحلیل ماهیت آن ذیل دو قاعده اصیل «نقل ذمه» و «ضمان ید»، می‌توان ادعا کرد که فقه امامیه نه تنها مانعی برای شکل‌گیری نهاد بیمه سائیری نیست، بلکه با غنای خود می‌تواند مبنای نظری مستحکم و بومی برای طراحی، تنظیم و توسعه این نهاد ضروری در عصر دیجیتال فراهم آورد. این تحلیل، بیمه سائیری را از یک ابزار مالی صرف فراتر برده و آن را به مثابه تجلی نهادی شده و قراردادی اصل فقهی جبران ضرر، با پشتوانه‌ای عمیق از میراث فقهی معرفی می‌نماید.

ظرفیت‌های فقه امامیه در تکمیل حقوق مسئولیت مدنی سائیری ایران

نظام حقوقی ایران، مسئولیت مدنی بر پایه‌ی تلفیقی از آموزه‌های فقه امامیه و دستاوردهای حقوق اروپایی استوار است. تعریف کلاسیک مسئولیت مدنی، تعهد و الزامی است که شخص نسبت به جبران زیان وارده به دیگری دارد، اعم از آنکه زیان مذکور در اثر عمل شخص مسئول یا عمل اشخاص وابسته به او یا ناشی از اشیا و اموال تحت مالکیت یا تصرف او باشد (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ ق). این تعهد جبرانی، در قالب مفهوم ضمان در فقه بازتاب یافته است (کاتوزیان، ۱۳۹۵). در حقوق موضوعه، سه رکن اصلی این نهاد را شکل می‌دهند: قاعده‌ی لاضرر و لاضرار که در ماده‌ی ۱ قانون مسئولیت مدنی متجلی شده؛ قواعد ضمان قهری مانند اتلاف، تسبیب و استیفاء در مواد ۳۰۷ تا ۳۳۶ قانون مدنی؛ و مسئولیت ناشی از قرارداد.

در فقه امامیه، چارچوب تحلیلی مسئولیت در قالب نظام منسجم موجبات ضمان طرح می‌شود. از دیدگاه (حلی، ۱۴۰۸ ق)، موجبات ضمان در سه قسم مباشرة الإتلاف، الید و السبب خلاصه می‌شود که هسته مرکزی تحلیل ضمان را تشکیل می‌دهد. (عاملی جبعی، ۱۴۱۳ ق) در ادامه، این اسباب را ذیل دو مفهوم کلی‌تر تفریط و تعدی دسته‌بندی می‌کند. تحلیل عمیق‌تر صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۲۱ ق) نشان می‌دهد که حقیقت این اسباب به یک مفهوم بنیادین بازمی‌گردد و آن تقصیر است، خواه به صورت فعلی (تعدی) یا ترک فعلی (تفریط) محقق شود. (حلی ۱۴۱۴ ق) نیز با بررسی مسئولیت در ودیعه بر همین اصل تأکید دارد که تحقق ضمان منوط به احراز تقصیر

است و در غیاب آن، مال نزد متصرف امانت محضه محسوب می‌شود. این تمایز دقیق میان وضعیت امانی و وضعیت ضمانی، چارچوبی کلیدی برای تحلیل رفتارها در فضای سایبراز دسترسی‌های مجاز تا تصرفات غیرمجاز فراهم می‌سازد.

مقایسه‌ی دو نظام نشان می‌دهد در حالی که قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ ایران، تحت تأثیر حقوق اروپا، نظریه تقصیر را محور مسئولیت می‌داند، فقه امامیه در قواعدی مانند اتلاف، نفس عمل زیانبار را بدون نیاز الزامی به اثبات تقصیر، موجب ضمان می‌شمارد (انصاری، ۱۴۱۰ ق). این تمایز در فضای سایبر که اثبات تقصیر غالباً دشوار است، حیاتی می‌باشد. افزون بر این، فقه امامیه با قواعدی چون غرور، لاضرر و ضمان ید، زمینه‌های متنوع‌تری را پوشش می‌دهد که در حقوق موضوعه و بیان نشده و یا به این گستردگی نیست. برای مثال، قاعده‌ی غرور مبنای فقهی مستحکمی برای الزام به حسن نیت کامل در قراردادهای پیچیده‌ی بیمه سایبری فراهم می‌کند.

همانگونه که (کاظمی و بنایی اسکویی، ۱۳۹۸) نتیجه گرفته‌اند، فقه امامیه با قواعد متنوع و انعطاف‌پذیر خود می‌تواند خلأهای تقنینی در مواجهه با پدیده‌های نوین مانند فضای سایبر را پر کند. همچنین، (سعادت مصطفوی و پیکاری، ۱۳۹۶) خاطرنشان ساخته‌اند که مبانی فقهی مانند نفی ضرر و انتساب عرفی ضرر، ظرفیت بیشتری نسبت به مدل‌های صرفاً تقصیرمحور برای توسعه مسئولیت مدنی در عرصه‌های جدید دارند. تحول فقه به سمت گسترش منابع ضمان و تفسیر پویا از مفاهیمی مانند اتلاف و ید، این نظام را به چارچوبی پیش‌تاز و بومی برای تدوین مسئولیت مدنی نوین سایبری و طراحی نهادهای حقوقی مکمل آن مانند بیمه سایبری تبدیل می‌کند.

نتیجه گیری

این پژوهش نخستین تلاش نظام‌مند برای احیای تمامیت نظام موجبات ضمان در فقه امامیه و به‌کارگیری آن به عنوان چارچوبی یکپارچه و پویا برای بنیان‌گذاری مسئولیت مدنی نوین در فضای سایبر و مشروعیت‌بخشی به نهاد بیمه سایبری است. نوآوری اصلی در بازخوانی اجتهادی و عرفی قواعد کهن و نشان دادن انسجام درونی و ظرفیت کاربست آن‌ها در جهان دیجیتال است. فرآیند تحلیل در چهار مرحله منطقی نشان داد که این سنت فقهی، با تکیه بر منظومه‌ای پویا از قواعد، ظرفیتی زنده و پاسخگو برای مواجهه با پیچیدگی‌های حقوقی فضای سایبر دارد.

مهم‌ترین دستاورد مفهومی، ارائه الگوی سه‌لایه مالیت-مسئولیت-ضمان قراردادی است. در لایه نخست و با تکیه بر مبانی اعتباری مالیت، این پژوهش به نتیجه عینی رسید که داده‌های تولیدی و فعالیت‌محور مانند نرم‌افزارها و پایگاه‌های داده به طور قطع واجد وصف مالیت هستند. بنابراین دارایی سایبری «مال» محسوب شده و می‌تواند موضوع کلیه عقود مالی و قواعد ضمان قرار گیرد.

در لایه دوم و هسته مرکزی تحلیل، پنج دستاورد عینی از تطبیق قواعد موجبات ضمان به دست آمد. قاعده اتلاف نشان داد که نه تنها نابودی فیزیکی داده‌ها، بلکه محروم‌سازی مالک از دسترسی و بهره‌برداری مانند رمزگذاری باج‌افزاری و از بین بردن ارزش اقتصادی دارایی دیجیتال را شامل می‌شود. قاعده تسبیب ثابت کرد که قصور و سهل‌انگاری در رعایت استانداردهای امنیتی که زمینه حمله را فراهم کند، موجب مسئولیت مدنی سرویس‌دهنده به عنوان مسبب می‌شود. قاعده ضمان ید نشان داد هرگونه دسترسی، کپی‌برداری یا انتشار غیرمجاز داده‌های متعلق به دیگران، مصداق استیلا بر مال غیر بوده و موجب ضمان است. قاعده لاضرر پوشش فقهی مستحکمی برای جبران خسارات غیرمالی مانند آسیب به شهرت، نقض حریم خصوصی و اختلال در خدمات حیاتی فراهم می‌کند. و قاعده غرور مبنای فقهی محکمی برای اصل حسن نیت کامل در قراردادهای بیمه سایبری است و دو سو دارد مسئولیت بیمه‌گذار در افشای کامل

اطلاعات و منع بیمه‌گر از تبلیغات گمراه‌کننده. این قواعد، با خروج از تفسیر صرفاً فیزیکی، ابزارهای تحلیلی دقیقی برای ردیابی زنجیره علیت، شناسایی مسئول و تحدید دامنه خسارت در فضای سایبر هستند.

در لایه سوم و نهایی، تبیین بدیعی از بیمه سایبری ارائه شد. این پژوهش به دستاورد نهایی رسید که نهاد بیمه سایبری را می‌توان بر اساس دو مبنای اصیل فقه امامیه توجیه کرد، نظریه نقل ذمه که عقد بیمه سایبری را در قالب قراردادی برای انتقال تعهد جبران خسارت می‌داند، و قاعده ضمان ید که بر اساس آن بیمه‌گر با دریافت حق بیمه، تعهد ضمان را می‌پذیرد. بنابراین، بیمه سایبری به مثابه شکل نهادی‌شده اصل فقهی جبران ضرر که بر پایه‌های مستحکم نقل ذمه و ضمان ید استوار است، تحلیل می‌گردد.

در سطح کاربردی، این تحقیق پیشنهادهای ارائه می‌دهد که در سه عرصه قابل استفاده است، در عرصه تقنین به عنوان مبنای تدوین قوانین مسئولیت مدنی سایبری، در عرصه قضاوت به عنوان ابزار استدلالی برای قضات در پرونده‌های سایبری، و در عرصه تجارت و سیاست‌گذاری به عنوان چارچوبی برای طراحی محصولات بیمه سایبری که منطبق با موازین شرعی و مدیریت ریسک سایبری باشد.

ارزش افزوده این یافته‌ها در ایجاد پلی بین سنت فقهی و الزامات دنیای معاصر است. این پژوهش ثابت می‌کند میراث فقهی با غنای مفهومی و انعطاف‌پذیری، می‌تواند منبعی الهام‌بخش برای تولید دانش بومی، تقنین کارآمد، قضاوت عادلانه و طراحی بازارهای مالی مشروع باشد. نتیجه نهایی، فراهم آوردن نقشه‌راه و ابزار تحلیلی برای سیاست‌گذاران، قانون‌گذاران، قضات و فعالان بازار بیمه است تا بدون گسست از هویت حقوقی-فقهی خود، پاسخی درخور به چالش‌های حقوقی عصر حاضر ارائه دهند. الگوی ارائه شده مسئولیت مدنی نوین در فضای سایبر را بر بنیانی مستدل و عملیاتی استوار می‌سازد. این پژوهش گامی آغازین است و امید می‌رود محرکی برای تحقیقات بیشتر باشد تا میراث فقه اسلامی در شکل‌دهی به نظام‌های حقوقی عادلانه در عصر دیجیتال نقش آفرینی کند.

پیشنهادهای

۱. الحاق یک ماده به قانون مسئولیت مدنی: قانون مسئولیت مدنی که در ۱۶ ماده هم اکنون در حقوق ایران مورد استفاده قرار می‌گیرد، همان قانون مصوب سال ۱۳۳۹ است و با وجود نیاز به بازبینی، تاکنون اصلاحی از جانب قانون‌گذار در رابطه آن صورت نگرفته است. پیشنهاد می‌شود ماده‌ای ذیل باب ضمان قهری افزوده شود که عبارت است از «داده‌ها و دارایی‌های دیجیتالی که دارای ارزش اقتصادی و قابل تقویم به پول باشند، در حکم مال محسوب و مشمول مقررات راجع به ضمان اتلاف، تسبیب و غصب می‌باشند. تصرف غیرمجاز در این داده‌ها، از مصادیق استیلا بر مال غیر محسوب می‌گردد.»

۲. تدوین الگوی استاندارد قرارداد بیمه سایبری منطبق با موازین شرعی: پیشنهاد می‌شود سازمان بیمه مرکزی با تشکیل کارگروهی مشترک از فقها، حقوقدانان و کارشناسان فناوری اطلاعات، الگوی استاندارد تدوین کند که در آن تعریف دقیق دارایی سایبری، شرط افشای کامل اطلاعات، ذکر صریح استثنای سازوکار پرداخت خسارت به طور شفاف آمده باشد.

۳. تصویب قانون جامع صیانت از داده‌ها و حریم خصوصی در فضای مجازی: پیشنهاد می‌شود قانونی جامع تصویب شود که در آن حق مالکیت بر داده‌های تولیدی به رسمیت شناخته شده و مسئولیت مدنی ناشی از نقض داده‌ها بر مبنای قواعد تسبیب و لاضرر تبیین گردد.

۴. بررسی امکان ایجاد صندوق ضمانت خسارات سایبری کلان: پیشنهاد می‌شود با الهام از نهادهای تعاون‌گرایی فقهی مانند عاقله، امکان‌سنجی ایجاد صندوقی با مشارکت دولت و بخش خصوصی برای پوشش خسارات سایبری غیرمترقبه و گسترده مطالعه شود.

۵. اجرای برنامه ملی فرهنگ سازی و توسعه بازار بیمه سایبری: پیشنهاد می شود سازمان های مرتبط با برگزاری دوره های آموزشی برای مدیران و اطلاع رسانی عمومی، لزوم مدیریت ریسک سایبری و انتقال آن از طریق بیمه را تبیین نمایند.

فهرست منابع

افکار، ح.، و خدابخشی، ع. (۱۴۰۲). تأملی بر لزوم پیوند دعاوی مدنی و کیفری جبران خسارت در نظام بیمه ای. *پژوهشنامه بیمه*، ۱۳ (۲)، ۱۵-۱.

<https://doi.org/10.22056/ijir.2023.02.04>

السان، م. (۱۳۹۱). حقوق تجارت الکترونیکی. تهران: انتشارات سمت.

<https://samta.samt.ac.ir/product/9530/%D8%AD%D9%82%D9%88%D9%82-%D8%AA%D8%AC%D8%A7%D8%B1%D8%AA-%D8%A7%D9%84%DA%A9%D8%AA%D8%B1%D9%88%D9%86%DB%8C%DA%A9%DB%8C>

السان، م.، کلانتری، ر.، و سجادی، س. (۱۳۹۵). بیمه مسئولیت و خسارت های وارده در فضای مجازی. *پژوهشنامه بیمه*، ۶ (۱)، ۵۵-۴۱.

<https://doi.org/10.22056/ijir.2017.01.04>

انصاری، م. (۱۴۱۰ق). *المکاسب* (ج. ۷ و ۱۰). قم: دار الکتاب. <https://noo.rs/50erW>

ایروانی، م. ع. (۱۳۷۹ق). *حاشیه المکاسب* (ج. ۱). قم: کتبی نجفی. <https://noo.rs/hnp5X>

بابایی، ا. (۱۴۰۲). حقوق بیمه. تهران: انتشارات سمت.

<https://samta.samt.ac.ir/product/9749/%D8%AD%D9%82%D9%88%D9%82-%D8%A8%DB%8C%D9%85%D9%87>

بروجردی، ح. (۱۳۹۳). *رسائل الفقہیہ* (ج. ۲). قم: موسسه آیه الله العظمی البروجردی لنشر معالم اهل البيت عليهم السلام.

<https://noo.rs/9pyqX>

بهمن پوری، ع.، شادمانفر، م.، و پورغلامی فراشبندی، م. (۱۳۹۳). بررسی فقهی حقوقی مال بودن داده های رایانه ای. *فقه و مبانی حقوق اسلامی*، ۴۷ (۲)، ۲۴۴-۲۳۱.

<https://doi.org/10.22059/JJFIL.2014.53403>

پژوهشکده بیمه. (۱۳۹۳). *دانشنامه بیمه* (ج. ۱). تهران: پژوهشکده بیمه.

<https://www.adinehbook.com/product/6006731843>

پژوهشکده بیمه. (۱۴۰۲). مطالعه و بررسی مقدماتی تجربیات سایر کشورها در حوزه ریسک ها و بیمه های سایبری (گروه پژوهشی فناوری های نوین، شماره ۱۷۴).

<https://www.irc.ac.ir/fa-IR/Irc/4944/Articles/view/16040/1643>

حر عاملی، م. ب. ح. (۱۴۰۴ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه* (ج. ۱۸ و ۲۹). قم: موسسه آل بیت علیهم السلام

<https://noo.rs/LAhzd> لاحیاء التراث.

- حسن پور، م. و اولوخانی، ن. (۱۴۰۰). شناسایی و اولویت‌بندی چالش‌های پیش روی بیمه سایبری در ایران. مقاله ارائه شده در بیست و هشتمین همایش ملی بیمه و توسعه. <https://civilica.com/doc/1390777>
- حلی، ج. ب. ح. (محقق حلی). (۱۴۰۸). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام* (ج. ۱). قم: نشر اسماعیلیان. <https://noo.rs/dlQeo>
- حلی، ح. ب. ی. (علامه حلی). (۱۴۱۴). *تذکره الفقهاء* (ط. الحدیث الطهاره الی الجعالة). قم: مؤسسه آل بیت علیهم السلام لاحیاء التراث. <https://noo.rs/91GCD>
- حلی، ح. (بی تا). *بحوث فقهیه*. بی جا: مؤسسه المنار. <https://noo.rs/61hef>
- خویی، ا. (۱۴۲۲). *توضیح المسائل*. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی. <https://noo.rs/yEDtD>
- خراسانی، م. (۱۴۰۹). *کفایة الاصول*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث. <https://noo.rs/FfDsR>
- راستبد، م.، ابهری، ح.، و فرزندگان، م. (۱۴۰۴). مسئولیت مدنی مقصر حادثه در قبال خسارات مازاد بر دیه در سوانح رانندگی مشمول قانون بیمه اجباری. *پژوهشنامه بیمه*، ۱۴ (۲)، ۱۶۵-۱۷۴. <https://doi.org/10.22056/ijir.2025.02.06>
- رفیعی، م.، و نجارزاده، ر. (۱۴۰۴). سیر تکامل تکلیف بیمه‌گذار به کاهش خسارت و آثار حقوقی آن. *پژوهشنامه بیمه*، ۱۴ (۳)، ۲۴۹-۲۶۰. <https://doi.org/10.22056/ijir.2025.03.06>
- عاملی جبعی، ز. (شهید ثانی). (۱۴۱۳). *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام* (ج. ۵). قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة. <https://noo.rs/tXob3>
- عاملی جبعی، ز. (شهید ثانی). (۱۴۲۷). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة* (۳ جلد). قم: دارالتفسیر. <https://noo.rs/RQLIz>
- عبدی، ج.، و کلانتری، ر. (۱۴۰۳). ایجاد بازار بیمه سایبری در ایران؛ نقش نهادی دولت و تاثیرات آن بر کسب و کارها. *نشریه کسب و کار/اجتماعی*، ۱ (۱)، ۱۰۷-۱۲۷. <https://doi.org/10.22059/JSBU.2024.101314>
- سعادت مصطفوی، س. م.، و پایکاری، م. ج. (۱۳۹۶). نگرشی جدید به مبانی مسئولیت مدنی در حقوق ایران و فقه امامیه. *آموزه‌های حقوقی گواه*، ۳ (۱)، ۱۵۹-۱۸۵. <https://doi.org/10.30497/LEG.2017.2644>
- صابری، م. (۱۳۹۹). بررسی ریسک‌های سایبری و فاکتورهای مؤثر بر تمایل شرکت‌های بیمه به ارائه این بیمه‌نامه به صورت مستقل. مقاله ارائه شده در بیست و هفتمین همایش ملی بیمه و توسعه. <https://civilica.com/doc/1238001>
- صافی گلپایگانی، ل. (۱۴۳۲). *توضیح المسائل*. قم: دفتر تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی. <https://noo.rs/54jB9>
- صادقی، م.، و امینی، و. (۱۳۹۳). تحلیل حقوقی بیمه مخاطرات در تجارت الکترونیکی با نگاهی به حقوق ایران. *دانش مخاطرات*، ۱ (۲)، ۱۶۹. <https://doi.org/10.22059/JHSCI.2014.53116>
- صدر، س. م. ب. (۱۳۸۹). *بانک بدون ربا*. تهران: فرهنگ سبز. <https://noo.rs/Cote8>

صدر، س. م. ب. (۱۴۳۲ق). کتاب البیع (ج. ۳). قم: محبین. <https://noo.rs/VdzW5>

طوسی، م. ب. ح. (شیخ طوسی). (۱۳۸۷ق). المبسوط فی الفقه الامامیه. تهران: مکتبه المرتضویه. <https://noo.rs/f2xeB>

فاضل لنکرانی، م. (۱۴۲۶ق). جامع المسائل. قم: نشر امیرالعلم. <https://noo.rs/oyK0r>

فقیه، م. (فقیه عاملی). (۱۴۰۷ق). قواعد الفقیه. بیروت: دار الأضواء. <https://noo.rs/Qo5ba>

قائینی، م. (۱۳۹۵). المبسوط فی فقه المسائل المعاصره (المعاملات). قم: مرکز فقهی ائمه اطهار. <https://noo.rs/QGFKJ>

کاتوزیان، ن. (۱۳۹۵). وقایع حقوقی و مسئولیت مدنی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

<https://www.gisoom.com/book/11290365>

کاظمی، م. و بنایی اسکویی، م. (۱۳۹۸). نظام مسئولیت مدنی در قانون مدنی ایران و فقه امامیه (خلاف قانون مدنی در زمینه مسئولیت

مدنی). فصلنامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی. <https://doi.org/10.22034/law.2019.239565>

محقق داماد، س. م. (۱۳۹۷). قواعد فقه (بخش مدنی - مالکیت و مسئولیت) (ج. ۱). تهران: مرکز نشر علوم

اسلامی. <https://noo.rs/B8E6s>

محمدی، م.، برومند، ن. و شکوهیان، س. ع. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مصادیق نفع قابل بیمه در بیمه عمر. پژوهشنامه بیمه، ۸(۲).

<https://doi.org/10.22056/ijir.2018.02.06>

مشیری، س. ر. ا. (۱۴۰۳). خلق پول و اعتبار از منظر فقه و اقتصاد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

<https://bookroom.ir/book/116464/%D8%AF%D8%B1%D8%A2%D9%85%D8%AF%DB%8C-%D8%A8%D8%B1-%D8%AE%D9%84%D9%82-%D9%BE%D9%88%D9%84-%D9%88-%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D9%86%D8%B8%D8%B1-%D9%81%D9%82%D9%87-%D9%88-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF>

مطهری، م. (۱۳۷۴). مسأله ربا به ضمیمه بیمه. تهران: انتشارات صدرا. <https://library.sharif.ir/parvan/resource/257287>

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۸۴). توضیح المسائل. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع). <https://noo.rs/D5Lfz>

موسوی بجنوردی، ح. (۱۴۱۹ق). قواعد فقهیه (ج. ۱). قم: نشر الهادی. <https://noo.rs/8XcO5>

موسوی خمینی، ر. ا. (۱۳۹۲). کتاب البیع (ج. ۳ و ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. <https://noo.rs/7UQ6x>

موسوی خمینی، ر. ا. (۱۴۳۴ق). تحریر الوسیله (ج. ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمینی (قدس

سرهِ). <https://noo.rs/R7o6O>

مولایی، م. (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی مسئولیت بیمه‌گر در ایران با کشورهای پیشرو (فرانسه، ژاپن و آمریکا) و چالش‌های قانونی آن.

پژوهشنامه بیمه، ۱۵(۱)، ۳۳-۴۸. <https://doi.org/10.22056/ijir.2026.01.03>

نجفی، م. (صاحب جواهر). (۱۴۲۱ق). *جواهر الکلام (ط. الحديثه، ج. ۱۹ و ۱۵)*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام). <https://noo.rs/0ttOe>

هاشمی شاهرودی، م. (۱۳۸۵). *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام (ج. ۶)*. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام). <https://noo.rs/3Koyt>

منابع انگلیسی

- Adriko, R., & Nurse, J. R. C. (2024). Cybersecurity, cyber insurance and small-to-medium-sized enterprises: A systematic review. *Information & Computer Security*, 32(5), 691–710. <https://doi.org/10.1108/ICS-01-2024-0025>
- Afkar, H., & Khodabakhshi, A. (2023). Contemplation on the need to link civil and criminal lawsuits in the insurance system. *Journal of Insurance Research*, 12(2), 133–142. <https://doi.org/10.22056/ijir.2023.02.04> [In Persian].
- Al-Basheer Muhammad, A. A. (2021). Cybersecurity in light of the objectives of Sharia. *Journal of the College of Islamic and Arabic Studies for Girls in Alexandria*, 2(13), 26–45. <https://doi.org/10.56793/pcra22136> [In Arabic].
- Ameli Joubai, Z. (Shahid Thani). (1992). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i' al-Islam* (Vol. 5). Qom: Moassesah al-Ma'aref al-Islamiyeh. <https://noo.rs/tXob3> [In Persian].
- Ameli Joubai, Z. (Shahid Thani). (2006). *Al-Rawdah al-Bahiyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyah* (2 Vols.). Tehran: Dar al-Fikr. <https://noo.rs/RQLIz> [In Persian].
- Ansari, M. (1990). *Al-Makasib* (Vols. 7 & 10). Qom: Dar al-Kitab. <https://noo.rs/50erW> [In Persian].
- Babaie, I. (2023). *Insurance Law*. Tehran: Samt Publications. <https://samta.samt.ac.ir/product/9749/%D8%AD%D9%82%D9%88%D9%82-%D8%A8%DB%8C%D9%85%D9%87> [In Persian].
- Bahmanpouri, A., Shadmanfar, M. R., & Pourgholami Farashbandi, M. (2014). A jurisprudential and legal study on the proprietary nature of computer data. *Fiqh va Mabani-ye Hoquq-e Eslami*, 47(2), 231–244. <https://doi.org/10.22059/IJFIL.2014.53403> [In Persian].
- Boroujerdi, H. (2015). *Rasa'el al-Fiqhiyyah* (Vol. 2). Qom: Mo'assasat Ayatollah al-Uzma al-Boroujerdi li Nashr Ma'alem Ahl al-Bayt (AS). <https://noo.rs/9pyqX> [In Persian].
- Elsan, M. (2012). *Electronic Commerce Law*. Tehran: Samt Publications. <https://samta.samt.ac.ir/product/9530> [In Persian].
- Elsan, M., Kalantari, R., & Sadjadi, S. H. (1396). Liability insurance and losses in the cyberspace. *Iranian Journal of Insurance* <https://doi.org/10.22056/ijir.2017.01.04> [In Persian].
- Faqih Ameli, M. (1987). *Qavaed al-Faqih*. Beirut: Dar al-Adwa. <https://noo.rs/Qo5ba> [In Persian].
- Fazel Lankarani, M. (2005). *Jame' al-Masa'il*. Qom: Nashr Amir. <https://noo.rs/oyK0r> [In Persian].
- Fawzi, I. (2019). Cyber Security: The Social and Legal Dimensions: A Sociological Analysis. *Al-Majalla al-Ijtima'iyya al-Qawmiyya*, 56(2), 99–139. National Center for Social and Criminal Research [https://onlineacademicpress.com/index.php/IJAEFA/article/download/2305/1144#:~:text=Fawzi%2C%20I.%20\(2019\).%20Cybersecurity%3A%20Social,Leitold%2C%20F.%2C%20%26%20Arrott%2C%20A.](https://onlineacademicpress.com/index.php/IJAEFA/article/download/2305/1144#:~:text=Fawzi%2C%20I.%20(2019).%20Cybersecurity%3A%20Social,Leitold%2C%20F.%2C%20%26%20Arrott%2C%20A.) [In Arabic].

- Hashemi Shahroudi, M. (2006). *Farhang-e Fiqh Motabeq Mazhab Ahl al-Bayt (Alayhim al-Salam)* (Vol. 6). Qom: Moasseseh Daerat al-Maaref Fiqh Eslami bar Mazhab Ahl al-Bayt (Alayhim al-Salam). <https://noo.rs/3Koyt> [In Persian].
- Hasanpour, M., & Olukhani, N. (2021). Identification and Prioritization of Challenges Facing Cyber Insurance in Iran. Paper presented at the 28th National Conference on Insurance and Development. <https://civilica.com/doc/1390777> [In Persian].
- Hillī, H. ibn Y. (Allamah Hillī). (1994). *Tadhkirat al-Fuqahā'* (Modern ed., from Taharat to Ju'alah). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (AS) li-Ihyā' al-Turāth. <https://noo.rs/91GCD> [In Persian].
- Hillī, J. ibn H. (Muhaddiq Hillī). (1988). *Sharā'i al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (Vol. 1). Qom: Nashr Isma'iliyan. <https://noo.rs/dIQeo> [In Persian].
- Hillī, H. ibn Y. (Allamah Hillī). (n.d.). *Buhuth Fiqhiyyah*. No place: Mu'assasat al-Manar. <https://noo.rs/61hef> [In Persian].
- Hor Ameli, M. ibn H. (1693). *Tafsīl Wasā'il al-Shī'a ilā Tahṣīl Masā'il al-Sharī'a* (Vols. 18 & 29). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (AS) li-Ihyā' al-Turāth. <https://noo.rs/LAhzd> [In Persian].
- Insurance Research Center. (2014). *Encyclopedia of Insurance* (Vol. 1). Tehran: Insurance Research Center. <https://www.adinehbook.com/product/6006731843> [In Persian].
- Insurance Research Center. (2023). Preliminary Study and Review of Experiences of Other Countries in the Field of Cyber Risks and Insurances (New Technologies Research Group, No. 174). <https://www.irc.ac.ir/fa-IR/Irc/4944/Articles/view/16040/1643> [In Persian].
- Iravani, M. A. (1960). *Hashiyat al-Makasib* (Vol. 1). Qom: Kotbi Najafi. <https://noo.rs/hnp5X> [In Persian].
- Katouzian, N. (2016). *Legal Events and Civil Liability*. Tehran: Sherkat Sahami Enteshar. <https://www.gisoom.com/book/11290365> [In Persian].
- Kazemi, M., & Banaei Askouei, M. (2019). Civil Liability System in the Iranian Civil Code and Imamiyyah Jurisprudence (The Gap of Civil Code in the Field of Civil Liability). *Quarterly Journal of Research and Development in Comparative Law*. <https://doi.org/10.22034/law.2019.239565> [In Persian].
- Khoei, S. A. (2001). *Tawḍīḥ al-Masā'il*. Qom: Mu'assasat Ihyā' Āthār al-Imam al-Khoei. <https://noo.rs/yEDtD> [In Persian].
- Khorasani, M. K. (1988). *Kifayat al-Usul*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (AS). <https://noo.rs/FfDsR> [In Persian].
- MacColl, J., Nurse, J. R., & Sullivan, J. (2021). Cyber insurance and the cyber security challenge (RUSI Occasional Paper). Royal United Services Institute. <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/occasional-papers/cyber-insurance-and-cyber-security-challenge>
- Makarem Shirazi, N. (2005). *Tozih al-Masael*. Qom: Madreseh-ye Imam Ali ibn Abi Talib (A). <https://noo.rs/D5Lfz> [In Persian].
- Mohammadi, M., Boroumand, N., & Shokuhyan, S. A. (2018). A Comparative Study of Insurable Interest in Life Insurance. *Iranian Journal of Insurance Research*, 8(2). <https://doi.org/10.22056/ijir.2018.02.06> [In Persian].
- Mohaqeq Damad, S. M. (2018). *Legal Rules (Civil Section - Ownership and Liability)* (Vol. 1). Tehran: Markaz-e Nashr-e Olum-e Eslami. <https://noo.rs/B8E6s> [In Persian].
- Molaei, M. (2026). A Comparative Study of the Insurer's Liability in Iran versus Leading Countries (France, Japan, and the United States) and Its Legal Challenges. *Iranian Journal of Insurance Research*, 15(1), 33–48. <https://doi.org/10.22056/ijir.2026.01.03> [In Persian].
- Motahari, M. (1995). *The Issue of Usury/Riba* (with an Appendix on Insurance). Tehran: Sadra Publications. <https://library.sharif.ir/parvan/resource/257287/> [In Persian].

- Mousavi Bojnourdi, S. M. ibn H. (1998). *Al-Qawā'id al-Fiqhiyyah* (Vol. 1). Qom: Nashr al-Hadi. <https://noo.rs/8XcO5> [In Persian].
- Mousavi Khomeini, R. (2013). *Kitab al-Bay'*. Tehran: Mo'assese-ye Tanzim va Nashr-e Asar-e Imam Khomeini. <https://noo.rs/7UQ6x> [In Persian].
- Mousavi Khomeini, R. (2013). *Tahrir al-Wasilah* (Vol. 2). Tehran: Mu'assasat Tanzim wa Nashr Asar al-Imam al-Khomeini (Quds Sirruh). <https://noo.rs/R7o6O> [In Persian].
- Moshiri, S. R. A. (2024). *Khalq-e Pul va Etebar az Manzar-e Fiqh va Eghtesad*. Qom: Pazhuheshgah-e Howzeh va Daneshgah. <https://bookroom.ir/book/116464/%D8%AF%D8%B1%D8%A2%D9%85%D8%AF%DB%8C-%D8%A8%D8%B1-%D8%AE%D9%84%D9%82-%D9%BE%D9%88%D9%84-%D9%88-%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D9%86%D8%B8%D8%B1-%D9%81%D9%82%D9%87-%D9%88-%D8%A7%D9%82%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%AF> [In Persian].
- Najafi, M. H. (Sahib Jawahir). (2000). *Jawahir al-Kalam* (Modern ed., Vol. 19). Qom: Mu'assasat Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami 'ala Madhhab Ahl al-Bayt (AS). <https://noo.rs/0ttOe> [In Persian].
- Qa'ini, M. (2016). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Masa'il al-Mu'asirah* (Al-Mu'amalat). Qom: Markaz-e Fiqhi-ye A'emme-ye Athar. <https://noo.rs/QGFKJ> [In Persian].
- Rafiei, M. T., & Nadjarzadeh, R. (2025). The course of evolution of the duties of the insured to reduce damage and its legal effects. *Iranian Journal of Insurance Research*. <https://doi.org/10.22056/ijir.2025.03.06> [In Persian].
- Rastbod, M., Abhary, H., & Farzanegan, M. (2025). Civil liability of the defaulting party under the compulsory insurance law for damages exceeding blood money in driving accidents. *Iranian Journal of Insurance Research*. <https://doi.org/10.22056/ijir.2025.02.06> [In Persian].
- Romanosky, S., Ablon, L., Kuehn, A., & Jones, T. (2019). Content analysis of cyber insurance policies: How do carriers price cyber risk? *Journal of Cybersecurity*, 5(1), tyz002. <https://doi.org/10.1093/cybsec/tyz002>
- Mostafavi, S. M. S., & Paikari, M. J. (2017). New approach to civil liability basics in Iran law and Imamieh jurisprudence. *Bi-quarterly Journal of Legal Educations*, 3(1), 159–185. <https://doi.org/10.30497/LEG.2017.2644> [In Persian].
- Saberi, M. (2020). A Study of Cyber Risks and Factors Affecting Insurance Companies' Willingness to Offer This Insurance Policy Independently. Paper presented at the 27th National Conference on Insurance and Development. [In Persian]. <https://civilica.com/doc/1238001>
- Sadeghi, M., & Amini, V. (2014). Legal analysis of risk insurance in e-commerce with a look at Iranian law. *Risk Knowledge*, 1(2), 169. <https://doi.org/10.22059/JHSCI.2014.53116> [In Persian].
- Sadr, S. M. B. (2010). *Bank without Riba*. Tehran: Farhang-e Sabz. <https://noo.rs/Cote8> [In Persian].
- Sadr, S. M. B. (2011). *Kitab al-Bay'* (Vol. 3). Qom: Muhibbin. <https://noo.rs/VdzW5> [In Persian].
- Safi Golpaygani, L. (2011). *Tawdih al-Masa'il*. Qom: Office of Compilation and Publication of the Works of Grand Ayatollah Safi Golpaygani. <https://noo.rs/54jB9> [In Persian].
- Tusi, M. B. H. (Shaykh Tusi). (1968). *Al-Mabsut fi al-Fiqh al-Imamiyyah*. Tehran: Maktabat al-Mortazaviyah. <https://noo.rs/f2xeB> [In Persian].
- Woods, D., & Simpson, A. (2017). Policy measures and cyber insurance: A framework. *Journal of Cyber Policy*, 2(2), 209-226. <https://doi.org/10.1080/23738871.2017.1360927>